

Θ ΝΑΘ
ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ
ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΣΤΟ ΑΣΚΛΗΤΕΙΟ
ΡΩΔΟΥ

Η έκδοση αυτή υποστηρίχθηκε από την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου

Εκκλησιαστική Επιτροπή Ιερού Ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου Ασκληπιείου

Ιερέας: Βασίλειος Παπαγεωργίου

Μέλη: Καζούλλης Ιωάννης

Παπαβασιλείου Νικόλαος

Φιλινταράκης Κωνσταντίνος

Ευχαριστούμε θερμά τους

Χατζηλαζάρου Ιωάννη

Παπαβασιλείου Ιωάννη

Δήμο Νότιας Ρόδου

Αθλητικό Σύλλογο Ασκληπιείου

Πολιτιστικό Σύλλογο Ασκληπιείου

για την υποστήριξή τους στην έκδοση του εντύπου

©Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος δεν επιτρέπεται η ανατύπωση και αντιγραφή μερική ή ολική του πρωτοτύπου ή η παρουσίαση και η προβολή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη.

Κείμενα: Δρ Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης-Έφορος Αρχαιοτήτων

Επιμέλεια κειμένου-ταύτιση: Μελίνα Κολιάδη

Μετάφραση: Glossima & Wehrheim

Φωτογράφιση: Matteo Nani, Λυδία Κολιάδη

Επιμέλεια έκδοσης: ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ ΡΟΔΟΥ Ε.Π.Ε. Αγ. Ιωάννη 5 Ρόδος, Τηλ. 22410 76170

Lay out: Κική Κουπάδη

Εκτύπωση: ΒΙΒΛΙΟΣΥΝΕΡΓΑΤΙΚΗ Α.Ε.Π.Ε.Ε. Φειδίου 18, Αθήνα

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΣΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΡΟΔΟΥ

THE CHURCH OF THE DORMITION OF THEOTOKOS
IN ASKLIPIO RODOS

Μελέτη
δρ Ιωάννη Ηλ. Βολανάκη
Έφορου Αρχαιοτήτων

Ρόδος 2006

ΕΚΔΟΣΗ
ΙΕΡΟΥ ΝΑΟΥ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ ΡΟΔΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ/CONTENTS

σελ/pages

Ο Ναός της Κοιμήσεως
της Θεοτόκου 10-31

The Church of the Dormition
of Theotokos 32-53

Τέμπλο/Iconostasis 66-73

Ιερό Βήμα/The Bema 74-89

Τρούλος/Dome 90-95

Νότια Κεραία/South Arm 96-111

Νότιο Τύμπανο/South Tympanum 112-117

Βόρεια Κεραία/North Arm 118-141

Βόρειο Τύμπανο/North Tympanum 142-147

Δυτική Κεραία/West Arm 148-211

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ
κ. ΚΥΡΙΛΛΟΥ

Η Ρόδος είναι τόπος ευλογημένος. Άκουσε το κήρυγμα του ουρανοβάμονος Αποστόλου των Εθνών Παύλου. Σφραγίστηκε με την σφραγίδα της αμωμήτου Ορθοδόξου Πίστεως μας. Καρποφόρησε πλουσίως τους καρπούς της αγιότητας. Εξέφρασε δυναμικά την Χριστιανική αυτοσυνειδησία της, ακόμα και όταν χρειάστηκε να υπομείνει τις δοκιμασίες των θλίψεων, σε καιρούς αλγεινούς δουλείας αλλοθρήσκων και αλλοδόξων κατακτητών.

Μαρτύριο διηνεκές της Ορθοδόξου Χριστιανικής δυναμικής του παρελθόντος της είναι τα ερείπια των παλαιοχριστιανικών Βασιλικών, τα βυζαντινά μοναστήρια, τα κατάσπαρτα στα βουνά και στις παραλίες της εξωκκλήσια, τα αγιάσματα, οι πολλές θαυματουργές εφέστιες εικόνες, οι παραδόσεις του λαού μας, πάντοτε ζωντανές και ζωοδότρες.

Ο ιερός ενοριακός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ασκληπιείου, το Καθολικό στην έκφραση των αυτοχθόνων, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εκκλησιαστικά μνημεία του νησιού. Κτίσμα του ΙΙου αιώνα με μεταγενέστερες προσθήκες και σωζόμενο ολόκληρο τον τοιχογραφικό του διάκοσμο, χαρακτηρίζει τον οικισμό και αποτελεί το κέντρο της ζωής των κατοίκων του αδιάλειπτα μέχρι σήμερα. Χώρος ζωντανός και όχι μουσειακός, συνυφασμένος με τις χαρές και τις λύπες των ανθρώπων του. Χώρος λατρευτικός, όπου η χάρις της Υπεραγίας Θεοτόκου παραμένει εναργής και δρώσα, επιστηρίζουσα τις καρδιές των ευλαβών υμολόγων της.

Η παρούσα έκδοση αποσκοπεί στο να παρουσιαστεί ο Ναός και να αποτελέσει ένα οδηγό για τους πολυπληθείς επισκέπτες του, ημεδαπούς και αλλοδαπούς. Αποτελεί καρπό της έρευνας του Προϊσταμένου της Ι3ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Ιωάννου Βολανάκη, ο οποίος πολλά προσέφερε στον τόπο μας κατά την διάρκεια της εδώ υπηρεσίας του. Το έργο του ύστερα από παρέλευση ικανού χρόνου βλέπει το φως της δημοσιότητας χάρη στον ζήλο του σεμνού Εφημερίου του ιερού Ναού κ. Βασιλείου Παπαγεωργίου και των δραστηρίων μελών της Εκκλησιαστικής Επιτροπής, ανθρώπων που καθημερινά αποδεικνύουν ότι αγαπούν την Εκκλησία και τον τόπο τους και εργάζονται ακούραστα για την προαγωγή του εκκλησιαστικού έργου στην Ενορία τους.

Συγχαίρουμε και ευχαριστούμε τον συγγράψαντα κ. Ιωάννη Βολανάκη για το έργο που μας εκάρισε, τον Εφημέριο π. Βασίλειο και τα μέλη της Εκκλησιαστικής Επιτροπής και όλους όσοι συνετέλεσαν στην παρούσα καλαίσθητη και αξιόλογη έκδοση, η οποία σημειωτέον καλύπτει πράγματι ένα υφιστάμενο κενό. Ευχόμαστε σε όλους, τους κοπιάσαντας αλλά και στους πολυπληθείς επισκέπτες του Ναού, πλούσια την χάρη του Τριαδικού Θεού στη ζωή και τα έργα τους.

Ρόδος, 12 Αυγούστου 2006
+Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

+Ο ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΘΕΣΗ - ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Στο ΝΔ τμήμα της νήσου Ρόδου, σε απόσταση 65 χλμ. περίπου από την πόλη της Ρόδου και 4 χλμ. περίπου από την παραλία, κείται ο μικρός οικισμός «Ασκληπιείο, το» (υψόμετρο 150μ., κάτοικοι 363). Η ονομασία αυτού σχετίζεται προφανώς με τον θεό της Ιατρικής, τον Ασκληπιό, και υπάρχει τουλάχιστον από την εποχή της Ιπποτοκρατίας (1308 -1522).¹ Οι κάτοικοι ασχολούνται με την γεωργία, κτηνοτροφία, μελισσοκομία, τουρισμό κ.ά.

Ο οικισμός είναι κτισμένος στις ΝΔ παρυφές υψώματος (ύψους 200μ. περίπου) και φαίνεται να υπάρχει στη θέση αυτή από πολύ παλιά.

Στο κέντρο του οικισμού υψώνεται ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ο οποίος και αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.² Αρχικά ο ναός κτίσθηκε στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο, ενώ αργότερα (μέσα 19ου αι.) προσετέθησαν στη ΒΔ και ΝΔ γωνία αυτού ορθογώνιου κατόψεως προσκτίσματα. Στο εσωτερικό του αρχικού ναού διατηρούνται τοιχογραφίες.

Νότια του Ασκληπιείου και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου από αυτό και επί της ανατολικής παραλίας της νήσου Ρόδου, αριστερά της οδού Ρόδου-Γενναδίου, κείται το Κιοτάρι, μικρό λιμάνι του οικισμού.

Το Κιοτάρι βρίσκεται στη θέση αρχαίου οικισμού, ο οποίος ήκμασε κατά την ελληνορωμαϊκή και παλαιοχριστιανική εποχή. Φαίνεται ότι οι κάτοικοί του εγκατέλειψαν τον οικισμό αυτό κατά τον 7ον μ.Χ.αι., και εγκατεστάθησαν στη θέση όπου κείται το σημερινό Ασκληπιείο, όπως συνέβη κατά κανόνα με τους περισσότερους παράλιους οικισμούς της ανατολικής Μεσογείου κατά τους μέσους χρόνους.

ΜΝΗΜΕΙΑ

Εντός και πλησίον του οικισμού του Ασκληπιείου διατηρούνται διάφορα μνημεία, προερχόμενα από παλαιότερες εποχές, μεταξύ των οποίων είναι και τα εξής:

Ναός Αξεστρατήγου Μιχαήλ (Το εν Χώναις θαύμα)

Δυτικά του Ασκληπιείου και σε απόσταση 200μ. περίπου από αυτό, εντός του σημερινού κοιμητηρίου του οικισμού,³ κείται το ναυδριο του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.⁴ Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα (εξωτ. διαστ. 9,67Χ4,94μ.) και καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Η ανατολική αυτού πλευρά περατούται σε μία ημικυκλική αψίδα.

Ως πλάκα της Αγίας Τράπεζας του ναυδρίου αυτού εχρησίμευε μέχρι και το έτος 1982 μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφη παράσταση και επιγραφή,⁵ η οποία αρχικά έκειτο πάνω από την είσοδο του Ιπποτικού φρουρίου του Ασκληπιείου (κτητορική επιγραφή) και για την οποία γίνεται λεπτομερέστερος λόγος παρακάτω.

Ιπποτικό φρούριο

ΒΑ του οικισμού και σε απόσταση 300μ. περίπου από αυτόν, στην κορυφή υψώματος (υψόμετρο 200μ. περίπου), κείται το ημιερειπωμένο μεσαιωνικό φρούριο του Ασκληπιείου, των χρόνων της Ιπποτοκρατίας (1308-1522). Υπάρχει περιμετρικό τείχος ικανού πάχους, κτισμένο από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, το οποίο διατηρείται σε αρκετό ύψος.

Στην ανατολική αυτού πλευρά διατηρείται η είσοδος, πάνω από την οποία είχε τοποθετηθεί η κτητορική επιγραφή.⁶ Η πλάκα αυτή μεταφέρθηκε αργότερα στο ναυδριο του Αξεστρατήγου και εχρησίμευε μέχρι το 1982 ως πλάκα της Αγίας Τράπεζας, όπως προαναφέρθηκε. Πρόκειται για πλάκα από λευκό μάρμαρο (διαστ. 0,75Χ0,57μ. και πάχος 0,05μ.) με

ανάγλυφες παραστάσεις στην κυρία όψη, όπου και είναι χαραγμένη η κτητορική επιγραφή.

Ειδικότερα στο κέντρο της πλάκας αυτής παρίσταται ολόσωμος η Θεοτόκος καθημένη. Διατηρείται μόνο το ένα τμήμα της κεφαλής με φωτοστέφανο και το κατώτερο τμήμα του σώματος αυτής. Το υπόλοιπο τμήμα της μορφής της Παναγίας κατεστράφη, όταν η πλάκα αυτή επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί ως πλάκα της Αγίας Τράπεζας στο ναύδριο του Αξεστρατήγου Μιχαήλ. Έτσι χρειάστηκε να γίνει επίπεδη η κάτω επιφάνεια της πλάκας, για την καλύτερη επαφή με το στήριγμα της Αγίας Τράπεζας.

Αριστερά, ως προς τον θεατή, εικονίζονται ολόσωμες τρεις γονυκλινείς, δεόμενες στην Παναγία μορφές, και δεξιά τέσσερις επίσης ολόσωμες και γονυκλινείς μορφές με τα χέρια σε στάση ικεσίας.

Πάνω αριστερά υπάρχει έμβλημα του Πάπα, ήτοι τριώροφο στέμμα και δύο κλειδιά χιαστί τοποθετημένα. Πάνω από την μορφή της Παναγίας υπάρχει η εξής εγχάρακτη επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,025μ.): «MA(TER) D(OMINI)».

Αριστερά της Παναγίας υπάρχει η επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,025/0,03μ.): «M(A)T(ER)S XR(I)S(TI)».

Δεξιά υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,02/0,025μ.), η οποία έχει ως εξής:

«HOC. OP. FCM. E. Q
TPR. DNORV. CAN
ONICORV. RODI
IOHIS. DETRANOVA
ODERICI. DACRI.
ANTONII CONSTA
NI. IOHIS. CAFVRI
ET CE TERORV. M
CCCC XXM».⁷

Κάτωθεν της Παναγίας και αριστερά υπάρχει οικόσημο, κάτω από το οποίο διατηρούνται ίχνη επιγραφής, ήτοι:
«.....BO M C

Κιοτάρι-Εφταβήματα παλαιοχριστιανική βασιλική

ΒΑ του παραλίου οικισμού «Κιοτάρι» και σε απόσταση 500μ. περίπου από αυτόν, δεξιά της αμαξιτής οδού Ρόδου-Γενναδίου και σε απόσταση 150μ. περίπου από αυτήν, ανατολικά της διακλαδώσεως του δρόμου προς το Ασκληπιείο, στη θέση «Εφταβήματα»⁸, κείνται τα λείψανα τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικής του απλού ελληνιστικού τύπου, πιθανώς του 5ου - 6ου αι. μ.Χ.

Διατηρούνται τμήματα από την τοικοποιία της βασιλικής, λίγα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων και τμήμα από τον στυλοβάτη του τέμπλου, πολυάριθμα θραύσματα από τα κεραμίδια της στέγης (καλυπτήρες-στρωτήρες), πήλινα όστρακα⁹ κ.ά. Στη ΝΔ πλευρά του μνημείου διατηρείται ακόμη ασβεστοκάμινο, η ύπαρξη του οποίου εξηγεί και το γιατί δεν διατηρήθηκαν περισσότερα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία προφανώς μεταβλήθηκαν σε ασβέστη.»¹⁰

Η βασιλική αυτή έκειτο πιθανότατα στη θέση αρχαίου οικισμού, ο οποίος ήκμαζε κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, συνεχίζοντας τη ζωή παλαιότερου οικισμού, όπως συμβαίνει συνήθως.

ΒΑ της Εφταβήματης και σε απόσταση 800μ. περίπου από αυτήν, στη θέση «Χωστοπαναγιά» θα μπορούσε κανείς να υποθέσει την ύπαρξη παλαιάς ερειπωμένης εκκλησίας. Σχετική πρόσφατη αυτοψία έδειξε ότι στη θέση αυτή διατηρούνται λείψανα παλαιών κτισμάτων, μεταξύ των οποίων όμως δεν έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη χριστιανικού ναού.

ΝΑ του Ασκληπιείου και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου από αυτό, στη θέση «Σχοινιά (τα)», στην κορυφή χαμηλού υψώματος με ωραία θέα προς την θάλασσα (παραλία Κιοταρίου-Γενναδίου) κείνται λείψανα οικοδομημάτων, διακρίνεται η βάση ελαιοπιεστηρίου από εγχώριο λίθο, διατηρούνται τάφοι, κ.ά., από τα οποία συνάγεται η ύπαρξη στη θέση αυτή αρχαίου και μεσαιωνικού οικισμού.

Κιοτάρι-Μεταμόρφωση του Σωτήρος

Στο κέντρο του οικισμού υψώνεται ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (6 Αυγούστου). Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα (εξωτ. διαστ. 10,89X4,85μ.) το οποίο καλύπτεται με κτιστή, ημικυλινδρική στέγη, η οποία εξωτερικά φέρει υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι).

Η ανατολική πλευρά του ναού περατούται σε μία ημικυκλική αψίδα (χορδής 2,88μ.). Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλάτ. 0,86μ.). Το δάπεδο του ναού καλύπτεται με χοχλάκι

Εντός και εκτός του ναού της Μεταμόρφωσης διατηρούνται πολυάριθμα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία προέρχονται πιθανώς από την παλαιοχριστιανική βασιλική της Εφταβήματης. Μεταξύ άλλων υπάρχουν και έξι κορμοί από κυλινδρικούς, αρραβδώτους κίονες, οι οποίοι προέρχονται από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής καθώς και ένας διαχωριστικός αμφικιονίσκος παραθύρου. Επίσης σώζεται κι ένας κυλινδρικός βωμός ρωμαϊκών χρόνων, ο οποίος φέρει διάκοσμο από βουκράνια και γιρλάντες. Μεταξύ άλλων διατηρούνται ορισμένες βάσεις κίωνων καθώς και δύο κορινθιάζοντα κιονόκρανα με φύλλα ακάνθου.

Στην αυλή του ναού αυτού σώζεται ένας ικανός αριθμός από κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους των μέσων χρόνων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ολόκληρη η παραλία μεταξύ Κιοταρίου και Γενναδίου είναι κατάσπαρτη από λείψανα αρχαίων κτισμάτων, τα οποία προέρχονται από την ελληνορωμαϊκή εποχή και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Διακρίνονται, μεταξύ άλλων και τα εξής: λείψανα τοίχων οικοδομημάτων, δάπεδα από μαρμαροθέτημα, δόμοι παλαιών κτισμάτων, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, πήλινα όστρακα, οπτόπλινθοι κ.ά.

ΒΔ του οικισμού και σε μικρή απόσταση από αυτόν, αριστερά της αμαξιτής οδού Ρόδου-Γενναδίου, στην κορυφή χαμηλού υψώματος, διατηρούνται τα λείψανα αρχαίας οχυρώσεως (φρουρίου).

Αροσαλή-Ζωοδόχος Πηγή

ΒΑ του οικισμού και σε απόσταση δύο χλμ. περίπου απ' αυτόν, στη θέση «Αροσαλή»¹¹ κείται το ναύδριο της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής.

Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα (εσωτ. διαστ. 5,70X3,51μ.) το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική αυτού πλευρά περατούται σε μίαν αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά πεντάπλευρη. Στο μέσο της αψίδας ανοίγεται μικρό παράθυρο (πλάτ. 0,23μ.).

Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλάτ. 1,03μ.). Στο μέσο της νότιας εσωτερικής πλευράς υπάρχει τυφλό αψίδωμα (πλάτ. 1,00μ.).

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες σε δύο στρώματα. Το μεγαλύτερο τμήμα αυτών καλύπτεται από μεταγενέστερα επιχρίσματα. Ειδικότερα, στο νότιο τοίχο του ναού, στο πρώτο στρώμα της τοιχογραφίας, το οποίο είναι και το παλαιότερο, υπάρχουν οι εικόνες επτά αγίων, οι οποίοι ωστόσο δεν μπορούν να ταυτοποιηθούν εξαιτίας της κακής κατάστασης της τοιχογραφίας.

Στον βόρειο τοίχο (και από Δ προς Α), εντοπίζονται τα λείψανα αγίου (αδιαγνώστου) καθώς και οι μορφές του Αρχάγγελου Μιχαήλ, του Ιωάννη του Προδρόμου και του Ιησού Χριστού. Πιθανότατα στη θέση αυτή εικονίζετο η Θεοτόκος, η οποία όμως δεν διατηρείται. Ήτοι πρόκειται για την παράσταση της Μικράς Δεήσεως.

Οι τοιχογραφίες αυτές του α' στρώματος προέρχονται πιθανώς από το β' μισό του 14ου αι. Από το β' στρώμα, το οποίο είναι νεότερο, διακρίνονται μόνο λείψανα τοιχογραφιών και όχι εκτεταμένα ζωγραφικά σύνολα ή παραστάσεις μεμονωμένων αγίων. Πιθανώς να κρύπτονται κάτω από τα επιχρίσματα.

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Αρχιτεκτονική

Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ασκληπιείο Ρόδου, όπως διατηρείται σήμερα, παρουσιάζει τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις.¹² Αρχικά (14ος αι.) κτίσθηκε, πιθανώς στη θέση παλαιότερου, ναός σε σχήμα ελεύθερου σταυρού, ο οποίος κατατάσσεται στη β' παραλλαγή του τύπου.¹³ Αργότερα, στα μέσα του 19ου αι., προσετέθησαν στην ΒΔ και ΝΔ γωνία αυτού, ορθογωνίου σχήματος προσκτίσματα, προκειμένου να δημιουργηθεί μεγαλύτερος χώρος στο εσωτερικό του ναού και να εξυπηρετούνται καλύτερα οι πιστοί, ο αριθμός των οποίων θα πρέπει να είχε αυξηθεί σημαντικά.

Α' φάση

Πρόκειται για ευρύχωρο οικοδόμημα (εξωτ. διαστ. μήκους 15,33μ. μη συνυπολογιζομένης της αψίδας του Ιερού Βήματος και πλάτους 14,20μ.) σε σχήμα ελεύθερου σταυρού.¹⁴

Η ανατολική του κεραία (εσωτ. διαστ. 3,80X2,10μ.) περατούται προς Α σε μία μεγάλη ημικυκλική αψίδα (χορδής 3,32 και βέλους 1,55μ.).¹⁵ Στο μέσο αυτής (πάχος τοίχου 0,82μ.) ανοίγεται ένα ορθογωνίου σχήματος παράθυρο (0,48X0,34μ.).

Στο ανατολικό τμήμα της βόρειας εσωτερικής πλευράς του Ιερού Βήματος και μέσα στο πάχος του τοίχου ανοίγεται μία ορθογωνίου σχήματος κόγχη (πλάτ. 0,63, ύψους 0,73 και βάθους 0,50μ.) η οποία χρησιμεύει ως Πρόθεση. Ολόκληρος ο χώρος της ανατολικής κεραίας χρησιμεύει ως Ιερό Βήμα και χωρίζεται από τον χώρο του κυρίως ναού με ξύλινο τέμπλο.

Στο μέσον του Ιερού Βήματος κείται η Αγία Τράπεζα, η οποία είναι σχήματος τετραγώνου (διαστ. 0,98X0,98 και ύψους 0,90μ.). Στηρίζεται πάνω σε μαρμάρينو, παλαιοχριστιανικό, κυλινδρικό, αρράβδωτο κίονα, φαιού χρώματος, στη ράχη του οποίου υπάρχει ανάγλυφος σταυρός, με τις κεραίες πεπλατυσμένες στα άκρα (ύψος κίονα 0,69, διάμ. 0,34μ.). Πάνω από την Αγία Τράπεζα υπάρχει ξύλινο, ημισφαιρικό κιβώριο, το οποίο στηρίζεται σε τέσσερεις ξύλινους κίονες.

Η νότια κεραία του σταυρού (εσωτ. διαστ. μήκους 4,82 και πλάτους 3,83μ.) αρχικά εξείχε κατά 3,90μ. του σώματος του κυρίως ναού. Στο μέσο της νότιας πλευράς της νότιας κεραίας ανοίγεται ένα παράθυρο σχήματος ορθογωνίου (1,30X0,88μ.). Εξωτερικά και πάνω από αυτό δημιουργείται τυφλό αψίδωμα, γύρω από το οποίο είναι εντοιχισμένα έξι πήλινα πινάκια. Αρχικά στη θέση του παραθύρου αυτού υπήρχε θύρα, τοξωτή άνω, η οποία αργότερα εντοιχίσθηκε και μετετράπη σε παράθυρο.

Η βόρεια κεραία του σταυρού (εσωτ. διαστ. μήκους 4,82 και πλάτους 3,83μ.) εξείχε κατά 3,90μ. από το κυρίως σώμα του ναού. Στο μέσο της βόρειας πλευράς αυτής ανοίγεται ένα ορθογωνίου σχήματος παράθυρο (1,08X0,77μ.). Εξωτερικά και πάνω από αυτό υπάρχει τυφλό αψίδωμα, γύρω από το τόξο του οποίου είναι εντοιχισμένα πέντε πήλινα πινάκια με εφυάλωση. Πάνω από αυτά έχουν εντοιχισθεί άλλα τέσσερα όμοια πινάκια, τα οποία σχηματίζουν σταυρό.

Φαίνεται ότι αρχικά στη θέση αυτή του παραθύρου υπήρχε είσοδος, η οποία εντοιχίσθηκε αργότερα και μετετράπη σε παράθυρο. Το μέγιστο εσωτερικό πλάτος του ναού στο σημείο των δύο πλαγίων κεραίων (νότιας και βόρειας) είναι 12,61μ.

Η δυτική κεραία (εσωτ. διαστ.: μήκους 8,85 και πλάτους 3,35μ.) εξείχε υπερβολικά προς τα δυτικά από το κυρίως σώμα του αρχικού ναού. Στο μέσο της δυτικής πλευράς της δυτικής κεραίας ανοίγεται η κυρία είσοδος του ναού σχήματος ορθογωνίου (1,78X0,96μ.) η οποία περατούται άνω σε τόξο.

Εξωτερικά και πάνω από την είσοδο έχει εντοιχισθεί δόμος από σιτόχρου πωρόλιθο (διαστ. 0,33X0,25μ.), πάνω στον οποίον υπάρχει ανάγλυφο οικόσημο των χρόνων της ιπποτοκρατίας. Στο κάτω τμήμα της όψεως αυτού έχει χαραχθεί με αραβικά ψηφία - σχετικά πρόσφατα¹⁷ - το έτος 1060, ως δήθεν έτος ιδρύσεως του ναού. Πιθανώς η χρονολογία αυτή απηχεί παλαιά παράδοση και αναφέρεται στο έτος ιδρύσεως του αρχικού ναού, στη θέση του οποίου κτίσθηκε ο μέχρι σήμερα σωζόμενος ναός. Ο ναός αυτός, όπως φαίνεται από την αρχιτεκτονική μορφή την οποία εμφανίζει, πιθανότατα

κτίσθηκε κατά το β' μισό του 14ου αι.

Στη δυτική όψη του ναού, βόρεια της κυρίας εισόδου, σε απόσταση 0,25μ. απ' αυτήν και σε ύψος 0,70μ. από το δάπεδο της αυλής, είναι εντοιχισμένος ορθογωνίου σχήματος δόμος (0,52X0,33μ.) πάνω στον οποίον υπάρχει η επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,08/0,09μ.): «1222».

Αν και η επιγραφή αυτή φαίνεται παλαιά δεν εγράφη τότε, αλλά πολύ μεταγενέστερα.¹⁸ Ίσως να απηχεί και αυτή κάποια παράδοση, για την ίδρυση ενός από τους ναούς στη θέση αυτή, που προηγήθηκαν του σημερινού.

Πάνω από την είσοδο του ΒΔ προσκτίσματος του ναού, η οποία ανοίγεται στο μέσο της δυτικής πλευράς αυτού, υπάρχει πλάκα με την επιγραφή: «1856». Πρόκειται πιθανότατα για το έτος ανέγερσης του ΒΔ και ΝΔ προσκτίματος. Επίσης στη δυτική πλευρά της νότιας κεραίας του κυρίως ναού ανοίγεται είσοδος, τοξωτή άνω, η οποία κατασκευάσθηκε μετά την προσθήκη των προσκτισμάτων. Βόρεια του τόξου αυτής και πάνω από το επίχρισμα υπάρχουν οι χρονολογίες: «1866» και «1877». Πρόκειται για χαράγματα, τα οποία έγιναν μετά την προσθήκη των γωνιακών αυτών διαμερισμάτων.

Στο μέσο της βόρειας εσωτερικής πλευράς της δυτικής κεραίας του ναού υπάρχει τυφλό αψίδωμα (πλάτ. 1,90, ύψους 1,82 και βάθους 0,62μ.) με οξυκόρυφη απόληξη άνω. Πιθανότατα, παρόμοιο αψίδωμα θα υπήρχε και στην αντίστοιχη θέση της νοτίας εσωτερικής πλευράς του ναού, το οποίο αποτοχίστηκε αργότερα (μέσα 19ου αι.), για την δημιουργία προσπελάσεως προς το ΝΔ πρόσκτισμα.

Στο δυτικό τμήμα της νότιας εσωτερικής πλευράς του ναού υπάρχει επίσης τυφλό αψίδωμα (πλάτ. 1,85, ύψους 1,85 και βάθους 0,61μ.).

Οι τέσσερις κεραίες του σταυρού καλύπτονται με κτιστές καμάρες και έφεραν εξωτερικά υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Πρόσφατα καλύφθηκαν εξωτερικά με κοίλα κεραμίδια,¹⁹ για την καλύτερη στεγανοποίηση του μνημείου και την προστασία των τοιχογραφιών από την υγρασία.

Στο κέντρο του ναού υψώνεται ημισφαιρικός τρούλλος, φερόμενος σε υπερυψωμένο τύμπανο, εσωτερικά

κυλινδρικό (διαμ. βάσεως 4,00μ. περίπου) και εξωτερικά οκταγωνικό. Στις πλευρές του τυμπάνου του τρούλλου και προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, ανοίγονται τέσσερα συνολικά παράθυρα, με τοξωτή απόληξη πάνω.

Κατά το β' μισό του 17ου αι.²⁰ εκοσμήθησαν οι εσωτερικές επιφάνειες του κυρίως ναού με τοιχογραφίες, οι οποίες διατηρούνται σε καλή σχετική κατάσταση μέχρι σήμερα. Ο ναός έφερε και παλαιότερες τοιχογραφίες (τον 15ο αι.), οι οποίες είτε καταστράφηκαν με την πάροδο του χρόνου, είτε καλύφθηκαν από μεταγενέστερα επιχρίσματα. Λείψανα αυτών αποκαλύφθηκαν σε ορισμένα τμήματα της δυτικής κεραίας του ναού.

Β' φάση

Μετά το έτος 1677, οπότε και ολοκληρώθηκε η αγιογράφηση του εσωτερικού του ναού και στα μέσα του 19ου αιώνα, προσετέθησαν στην ΝΔ και ΒΔ γωνία του σταυρικού ναού τα προσκτίσματα, τα οποία υπάρχουν και μέχρι σήμερα, για την εξασφάλιση περισσοτέρου εσωτερικού χώρου και την εξυπηρέτηση των αναγκών της ενορίας. Ειδικότερα, στη ΝΔ γωνία προσετέθη ορθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (εσωτ. διαστ. 7,58X3,34μ.) το οποίο εκαλύφθη με βεργωτό σταυροθόλιο, κατά υστερογοτθική επίδραση. Εξωτερικά η στέγη φέρει υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι).²¹ Προκειμένου να ενοποιηθεί ο χώρος αυτός με τον υπόλοιπο ναό δημιουργήθηκαν δύο ανοίγματα στο μέσο της ανατολικής πλευράς του προσκτίσματος αυτού θύρα (1,83X0,82μ.) και στο μέσο της βόρειας πλευράς ανοίχθηκε είσοδος (1,88X1,85μ.).

Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίχθηκε είσοδος (1,63X0,93μ.) τοξωτή άνω, ενώ στη νότια πλευρά ανοίχθηκαν δύο ορθογώνια παράθυρα (1,10X0,71μ.) τα οποία φέρουν εξωτερικά και πάνω από αυτά, τυφλά, οξυκόρυφα αψιδώματα, χαρακτηριστικά των τελευταίων χρόνων της τουρκοκρατίας.

Στη ΒΔ γωνία προσετέθη αντίστοιχο πρόσκτισμα (εσωτ. διαστ. 7,27X3,77μ.), το οποίο εκαλύφθη με βεργωτό σταυροθόλιο και υδραυλικό κονίαμα

εξωτερικά. Στο μέσο της ανατολικής πλευράς ανοίχθηκε μία δίοδος (2,08X2,00μ.). Στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς ανοίχθηκε μία θύρα (1,98X1,85μ.), ενώ στο δυτικό τμήμα της ίδιας πλευράς ανοίχθηκε δεύτερη θύρα (1,95X1,82μ.). Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται είσοδος (1,70X0,92μ.) τοξωτή άνω. Στη βόρεια πλευρά ανοίγονται δύο ορθογωνίου σχήματος παράθυρα (1,08X0,71μ.) τα οποία φέρουν εξωτερικά και πάνω τυφλά αψιδώματα, χαρακτηριστικά των τελευταίων χρόνων της τουρκο-κρατίας.

Τα δάπεδα του Ιερού Βήματος, του κυρίως ναού και των δύο προσκτισμάτων καλύπτονται με κοχλάκι.

Τέμπλο-Εικόνες

Το τέμπλο του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ασκλη-πιείου είναι ξυλόγλυπτο,²² δουλεμένο σε ελαφρό ανάγλυφο. Φαίνεται παλαιό, προερχόμενο πιθανώς από τα μέσα του 18ου αι. και είναι σχετικά απλό στη σύνθεση. Περιλαμβάνει πέντε ζώνες.

α. Στο κέντρο της πρώτης ζώνης (από πάνω προς τα κάτω) κείται ο σταυρός, με τον Ιησού Χριστό εσταυρωμένο. Δεξιά του Χριστού (βόρεια) παρίσταται η Θεοτόκος και αριστερά ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, ο αγαπημένος μαθητής,²³ ως συνήθως.

β. Η δεύτερη ζώνη, αρχικά περιελάμβανε βλαστό κληματίδας και εικόνες προφητών της Παλαιάς Διαθήκης. Το μεγαλύτερο μέρος της ζώνης αυτής έχει καταστραφεί. Διατηρούνται μόνο τα λείψανα από τον βλαστό της κληματίδας και τρεις μορφές προφητών.

γ. Στο κέντρο της τρίτης ζώνης, εικονίζεται η Δέηση και εκατέρωθεν ανά έξι Απόστολοι από την οσφύ και άνω. Ειδικότερα, στο μέσον παρίσταται ο Ιησούς Χριστός στηθαίος, δεξιά Του η Θεοτόκος και αριστερά Του ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, επίσης στηθαίοι.

Συγκεκριμένα, στο βόρειο μισό (από Β προς Ν) εικονίζονται οι έξι Απόστολοι, με την εξής σειρά: Απόστολος (αδιάγνωστος), ο Σίμων ο εν Κανά, ο Ιάκωβος, ο Ματθαίος, ο Ιωάννης ο Θεολόγος και τέλος ο Απόστολος Παύλος.

Στο νότιο μισό (από Β προς Ν) ακολουθεί άλλη μία σειρά εικόνων των

Αποστόλων, που ωστόσο η ταυτοποίησή τους δεν είναι εφικτή.

δ. Η τέταρτη ζώνη περιλαμβάνει τρεις δεσποτικές εικόνες. Η πρώτη εικόνα είναι αυτή του Ιησού Χριστού, ως Μέγα Αρχιερέα (1,05X0,68μ.). Πρόκειται για ξύλινη, φορητή, σκαφωτή εικόνα, η οποία φέρει κάτω και στο μέσο ξύλινη, εξέχουσα λαβή.²⁴ Εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός από την οσφύ και άνω, μετωπικός. Φέρει αρχιερατικά άμφια. Το ωμοφόριο Του είναι φαιού χρώματος, με μεγάλους ερυθρόχρωμους σταυρούς. Το φωτοστέφανο και το δεξί χέρι του Χριστού καλύπτονται με αργυρή επένδυση.

Ο Ιησούς ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί ανοικτό κώδικα ευαγγελίου με το αριστερό, στον οποίον υπάρχει το παρακάτω κείμενο, σε δύο στήλες, ήτοι: «ΟΣΤΙΣ ΘΕΛΕΙ Τ(ΟΝ) ΣΤΑΒΡΟΝ ΑΥΤΟΥ ΟΠΙΣΩ ΜΟΥ ΑΚ Κ(ΑΙ) ΑΚΟΛΟΥΘΕΙΤΩ ΟΛΟΥΘΙ ΑΠΑΡ ΜΟΙ ΟΣ ΓΑΡ ΑΝ ΝΗΣΑΣΘΩ Α ΘΕΛΗ ΤΗΝ ΨΥ ΙΑΥΤΟΝ Κ(ΑΙ) ΑΡΑΤΟ ΧΗΝ ΑΥΤΟΥ CΩΣΑΙ...».²⁵

Εκατέρωθεν του Χριστού υπάρχει η επιγραφή:

«Ι(ΗΣΟΥ)C Χ(ΡΙΣΤΟ)C Ο ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥC»

Η εικόνα αυτή του Χριστού φαίνεται να είναι σύγχρονη προς την εικόνα της Παναγίας, η οποία έγινε το έτος 1752.

Η δεύτερη εικόνα είναι αυτή της Παναγίας Οδηγήτριας (1,02X0,71μ.). Ξύλινη, σκαφωτή εικόνα, η οποία φέρει κάτω και στο μέσον εξέχουσα λαβή, όπως και η εικόνα του Χριστού. Εικονίζεται η Θεοτόκος από την οσφύ και άνω, αριστεροκρατούσα, στον τύπο της Οδηγήτριας.

Η Παναγία φορεί κυανόχρωμο χιτώνα με διάλιθη περίκλειση άνω και ερυθρό μαφόριο και ιμάτιο. Έχει υπερυψωμένο το δεξί χέρι σε στάση δεήσεως και με το αριστερό κρατεί τον Ιησού Χριστό ως βρέφος.

Το φωτοστέφανο της Παναγίας, καθώς και το δεξί Της χέρι, καλύπτονται με αργυρή επένδυση. Πάνω στην επένδυση του χεριού υπάρχει η επιγραφή: «ΙΟΑΝΗ».²⁶

Ο Χριστός φορεί φαιού χρώματος χιτώνα και χρυσίζον ιμάτιο. Ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί συνεπτυγμένο ειλητάριο με το αριστερό. Το φωτοστέφανό Του καλύπτεται επίσης με

αργυρή επένδυση. Εκατέρωθεν της Θεοτόκου υπάρχει η επιγραφή: «ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ»

Κάτω και αριστερά υπάρχει η εξής μικρογράμμη επιγραφή:

«Πρέσβεβαι υπέρ του δούλου σου Γεοργίου και χρισής 1752».²⁷

Κάτω και δεξιά υπάρχει η εξής μικρογράμμη επιγραφή:

«Επεσκευάσθη δαπάνη Παναγιώτου Βασιλείου, Μαρτίου 28 τω 1875».²⁸

Η τρίτη εικόνα είναι του Άγιου Ιωάννη του Προδρόμου (1,06X0,62μ.). Εικονίζεται ως ένσαρκος άγγελος από την οσφύ και άνω, με στροφή προς τα αριστερά. Έχει υψωμένο το δεξί χέρι σε στάση ομιλίας και με το αριστερό φέρει σταυρό και ανεπτυγμένο ειλητάριο πάνω στο οποίο είναι γραμμένη η εξής μικρογράμμη επιγραφή:

«ίδε ο αμνός του Θεού, ο αίρων την αμαρτίαν του κόσμου. ούτος εστί περί ου εγώ είπον. οπίσω μου έρχεται ανήρ ος εμπροσθέν μου γέγονε».²⁹

Κάτω αριστερά εικονίζεται η κεφαλή του Ιωάννου «επί πίνακι» και υπάρχει η επιγραφή: «ΑΩΞΓ», ήτοι 1863. Πρόκειται για το έτος κατασκευής της εικόνας.

Το άνω μισό της Ωραίας Πύλης φέρει, αντί βήλου ή καταπετάσματος, ξύλινη, φορητή, συρόμενη εικόνα της Θεοτόκου. Εικονίζεται η Παναγία ολόσωμη, ένθρονη, βρεφοκρατούσα. Με το αριστερό χέρι κρατεί τον Ιησού Χριστό ως βρέφος. Εκατέρωθεν της Θεοτόκου εικονίζεται ανά ένας άγγελος ολόσωμος, ιπτάμενος, φέρων τα όργανα του Πάθους.

Το άνω τμήμα της βόρειας θύρας χωρίζεται σε δύο ζώνες. Στην άνω ζώνη εικονίζονται δύο άγγελοι, ενώ στην κάτω ζώνη (βόρειο και νότιο μισό) εικονίζονται αντίστοιχα ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Μέγας Βασίλειος. Ο πρώτος κρατεί ανεπτυγμένο λειτουργικό ειλητάριο με την επιγραφή:

«Ο Θ(Ε)ΟC Ο ΘΕΟC ΗΜΩΝ Ο ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΙΩΝ ΑΡΤ(ΟΝ)»³⁰

ενώ ο Μέγας Βασίλειος φέρει και αυτός ανεπτυγμένο λειτουργικό ειλητάριο με την ακόλουθη επιγραφή:

«ΟΥΔΕΙC ΑΞΙΟC ΤΩ CΙΝΔΕΔ. ΜΕΝΩΝ...»³¹

ε. Η πέμπτη ζώνη περιλαμβάνει τα Βημόθυρα και τα θωράκια του τέμπλου.

Η Ωραία Πύλη κλείεται κάτω με ξύλινη, δίφυλλη θύρα, η οποία φέρει άνω εντός στηθαίου τον Ιησού Χριστό στηθαίο, μετωπικό, εικονιζόμενο ως Μέγα Αρχιερέα.

Κάτω από τον Χριστό εικονίζεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και παρακάτω οι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος. Τα θωράκια του κάτω τμήματος του τέμπλου είναι ξύλινα και φέρουν διάκοσμο σε ελαφρό ανάγλυφο, ο οποίος αποτελείται από ελικοειδείς βλαστούς σχηματοποιημένους.

Δεσποτικός θρόνος

Στη ΝΔ γωνία του κυρίως ναού, σε σημείο ώστε να είναι ορατός από όλα σχεδόν τα σημεία του ναού, κείται ο επισκοπικός θρόνος. Πρόκειται για ξυλόγλυπτο θρόνο, ο οποίος στηρίζεται πάνω σε ξύλινη βάση. Στον θρόνο οδηγούν τρεις ξύλινες βαθμίδες. Φέρει ερεισίνωτο και ερεισίχειρα και καλύπτεται άνω με είδος κιβωρίου (ουρανού).

Ο θρόνος φέρει διάφορα ανάγλυφα διακοσμητικά, όπως: ρόμβους, ρόδακες, σχηματοποιημένους βλαστούς με φύλλα και άνθη, πλοχμούς κ.ά. Είναι δουλεμένος στην τέχνη του ελαφρού ανάγλυφου. Το ξύλο δεν έχει βαφεί και στη ράχη του θρόνου δεν υπάρχει εικόνα, όπως συνηθίζεται να παρίσταται στη θέση αυτή ο Ιησούς Χριστός ως Μέγας Αρχιερέας.

Στα ερεισίχειρα υπάρχουν ανάγλυφες κεφαλές λεόντων. Ο λέων, ως γνωστόν, είναι σύμβολο της δύναμης, αλλά και σύμβολο των εκθρών της εκκλησίας και του κακού γενικότερα.³²

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Γενικά

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του αρχικού σταυροσχήμου ναού, διατηρούνται σε καλή σχετική κατάσταση τοιχογραφίες³³ του 17ου αι., οι οποίες προέρχονται από τα έτη 1676 και 1677, σύμφωνα με διατηρούμενες επιγραφές. Στη δυτική κεραία του σταυρού διατηρούνται τοιχογραφίες παλαιότερης εποχής.

Οι τοιχογραφίες επιζωγραφίστηκαν εν μέρει το έτος 1930, σύμφωνα με επιγραφή που διατηρείται στη νότια εσωτερική πλευρά της δυτικής κεραίας

του σταυρού. Στο τύμπανο του αψιδώματος υπάρχει τοιχογραφία του Αγίου Δημητρίου εφίππου, φονεύοντος τον Σκυλόγιαννη.³⁴ Κάτω δεξιά υπάρχει η επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,015/0,02μ., βάθος καστανό, χρώμα γραμμμάτων λευκό):

«Επιδιώρθ(ωσις) τη 20/ΧΙΙ/1930
Β(ασίλειος) Σ. Παπαδόπουλος
(Εκ Βουρουρίου Πισιδίας)».

ΙΕΡΟ ΒΗΜΑ

Τεταρτοσφαίριο

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού Βήματος εικονίζεται, ως συνήθως, η Πλατυτέρα,³⁵ η Θεοτόκος ολόσωμη, βρεφο-κρατούσα, περιβαλλόμενη από δύο ολόσωμους, σεβίζοντες αγγέλους.

Η Παναγία παρίσταται καθήμενη σε πολυτελή ξύλινο θρόνο, με ερεισίνωτο και χωρίς ερεισίχειρα. Κάθεται πάνω σε ερυθρού χρώματος προσκεφάλαιο. Φορεί κυανού χρώ-ματος χειριδωτό χιτώνα και πορφυρό μαφόριο. Εκατέρωθεν της κεφαλής της Παναγίας υπάρχει η επιγραφή:

«ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ»

Ο Ιησούς Χριστός εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός. Φορεί χειρι-δωτό χιτώνα και ιμάτιο. Με το δεξί χέρι ευλογεί και κρατεί συνεπτυγμένο ειλητάριο με το αριστερό. Γύρω από την κεφαλή του υπάρχει η επιγραφή:

«Ι(ΗCOY)C X(PICTO)C»

Κάτω ακριβώς από την Πλατυτέρα εικονίζεται η Κοινωνία των Αποστόλων,³⁶ ως συνήθως. Στο κέντρο παρίσταται Αγία Τράπεζα με κιβώριο και εκατέρωθεν αυτής ο Ιησούς Χριστός, ως Μέγας Αρχιερέας, προ-σφέροντας το σώμα³⁷ και το αίμα Του³⁸ στους Αποστόλους. Στο βόρειο μισό της σύνθεσης εικονίζεται η μετάδοση του άρτου, και στο νότιο η μετάδοση του οίνου.

Η παράσταση έχει επιζωγραφηθεί κατά πολύ αδέξιο τρόπο, πιθανότατα το 1930. Ειδικότερα τα ιμάτια των Αποστόλων του βορείου ημιχορίου έχουν επιζωγραφηθεί τόσο πρόχειρα, με σκοπό να ζωηρέψουν οι χρωματισμοί, ώστε το χρώμα έχει χυθεί προς τα κάτω και έχει σχηματίσει ροή μέχρι τον ἁγιο Ευθύμιο, έναν από τους συλλειτουργούντες Ιεράρχες της αψίδας του Ιερού Βήματος.

Αψίδα

Στο χώρο της αψίδας εικονίζονται ολόσωμοι έξι Ἅγιοι Ιεράρχες συλλειτουργούντες.³⁹ Φέρουν στικά-ρια, πολυσταύρια φελόνια και σταυροφόρα ωμοφόρια. Κρατούν ανεπτυγμένα, ενεπίγραφα λειτουργικά ειλητάρια, τα οποία περιέχουν ευχές από τη Θεία Λειτουργία.

Πρώτος (από Β προς Ν) εικο-νίζεται ο Ἅγιος Ευθύμιος, στραμμένος προς τα δεξιά, προς το κέντρο της αψίδας. Εκατέρωθεν της κεφαλής του υπάρχει η επιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ» ενώ κρατεί ανεπτυγμένο λειτουργικό ειλητάριο με την εξής επιγραφή:

«+ Ο Θ(ΕΟ)C Ο ΑΓΙΟΣ Ο ΕΝ ΑΓΙΟΙC
ΑΝΑΠΑΒΟΜΕΝΟΣ Ο ΤΡΙCΑΓΙΑ
ΦΩΝΗ ΥΠΩ ΤΩΝ CΕΡΑΦ(ΕΙΜ)».⁴⁰

Ακολουθεί ο Ἅγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο οποίος παρίσταται ολόσωμος, στραμμένος προς τα δεξιά και προσβλέπων στο κέντρον της αψίδας. Εκατέρωθεν αυτού υπάρχει η επιγραφή «Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΙΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ»

ενώ επί του ειληταρίου, το οποίο κρατεί, υπάρχει η επιγραφή:

«+Κ(ΥΡΙ)Ε Ο Θ(ΕΟ)C ΗΜΩΝ CΟCΩΝ
ΤΩΝ Λ ΑΩΝ CΟΥ ΚΑΙ
ΕΥΛΟΓΗCΟΝ ΤΗΝ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΝ CΟΥ».⁴¹

Τρίτος από τα αριστερά εικονίζεται ο Ἅγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος.⁴² Είναι επίσης στραμμένος προς το κέντρον της αψίδας. Εκατέρωθεν αυτού υπάρχει η επιγραφή

«Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ(ΑΝΝΗC) Ο
ΧΡ(ΥCΟCΤΟΜΟ)C».

Πάνω στο ειλητάριο, το οποίο φέρει, υπάρχει το κείμενο:

«+Ο Θ(ΕΟ) ΟΘ(ΕΟ)C
ΗΜΩΝ Ο ΤΩΝ ΟΥ(ΡΑ)Ν(Ι)ΟΝ
ΑΡΤΟΝ ΤΗΝ ΤΡΟΦΗΝ ΤΟΥ
ΠΑΝΤΟC ΚΟCΜΟΥ ΤΟΝ...».⁴³

Στο μέσο της αψίδας εικονίζεται, ως συνήθως,⁴⁴ η παράσταση του Μελισμού. Παρίσταται ορθογωνίου σχήματος Αγία Τράπεζα και επ' αυτής τα «Τίμια Δώρα», ήτοι αριστερά το Δισκάριο με τον Ἅγιον Ἄρτον και δεξιά το Ἅγιον Ποτήριον με το αίμα του Χριστού. Δεξιότερα εικονίζεται κλειστός κώδικας, προφανώς το Ευαγγέλιο.

Ακολουθεί η εικόνα του Μεγάλου Βασιλείου, ο οποίος παρίσταται στραμμένος προς τα αριστερά, βλέπων

επίσης προς το κέντρον της αψίδας, όπου η παράσταση του Μελισμού. Εκατέρωθεν αυτού υπάρχει η επιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ». Επί του λειτουργικού ειληταρίου, το οποίο κρατεί, υπάρχει το κείμενο: «+ΟΥΔΕΙΣ ΑΞΙΟΣ ΤΩΝ CYNΔΕΔΕΜΕΝΟΝ ΤΕC CΑΡΚΗΚΑΙC ΕΠΥΘΗΜΙΑΙC ΚΑΙ ΗΔΟΝΕC ΠΡΟCΕΡΧΕC(ΘΑΙ)».⁴⁵

Ο Άγιος Υπάτιος⁴⁶ εικονίζεται στραμμένος προς τα αριστερά. Φέρει πλούσια κόμη και σγουρό γένειο.

Η τοιχογραφία αυτή παρουσιάζει δύο στρώματα.⁴⁷ Δίπλα από το κεφάλι του Αγίου υπάρχει η επιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΥΠΑΤΙΟΣ».

Το ειλητάριο, το οποίο φέρει είναι ανεπτυγμένο, ενεπίγραφο, αλλά η επιγραφή έχει πολύ αλλοιωθεί. Περιλαμβάνει δέκα στίχους, από τους οποίους διατηρούνται τα εξής: «+ ΟΕ. ΗC ΘC ... Α Μ ... ΑΝ ΕΙΑ ΕΥ. ΑC CΥ ΥΟ..... ΤΟΛΜ ΥΡC. C».⁴⁸

Τελευταίος εικονίζεται ο Άγιος Ερμόλαος.⁴⁹ Παρίσταται στραμμένος προς τα αριστερά. Φέρει πλούσια κόμη και πλούσιο, πυκνό γένειο. Γύρω από το κεφάλι του υπάρχει η επιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΕΡΜΟΛΑΟC». Επί του ειληταρίου, το οποίο φέρει, υπάρχει η επιγραφή: «+ ΠΡΟCΧΕ<C> Κ(ΥΡΙ)Ε Ι(ΗC)ΟΥ Χ(ΡΙ) C(ΤΕ) [Ο Θ(ΕΟ)C ΗΜΩΝ] ΕΞ ΑΓΙΟΥ ΚΑΤΗΚΗΤΗΡΙΟΥ CΟΥ ΚΑΙ ΑΠΟ ΘΡΟΝΟΥ ΔΟΞΗC...».⁵⁰

Ανατολικό μέτωπο

Στο ανατολικό μέτωπο και στο άνω τμήμα αυτού εικονίζεται, ως συνήθως, το Άγιον Μανδήλιον.⁵¹ Πρόκειται για επίμηκες ύφασμα στο μέσον του οποίου εικονίζεται μετωπικά η κεφαλή του Χριστού, περιβαλλομένη από φωτοστέφανο. Κάτω από το Άγιον Μανδήλιον και εκατέρωθεν της αψίδας του Ιερού Βήματος παρίσταται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.⁵²

Καμάρα

Στην επιφάνεια της καμάρας του Ιερού Βήματος και πάνω από την Αγία Τράπεζα παρίσταται η Ανάληψη του

Χριστού.⁵³ Ο Ιησούς Χριστός εικονίζεται μέσα σε κυκλική δόξα, η οποία υποβαστάζεται από έξι αγγέλους.

Στο νότιο ημικόριο παρίσταται στο κέντρον ένας Αρχάγγελος, ο οποίος δείχνει με το αριστερό χέρι τον αναλαμβανόμενο Κύριο και εκατέρωθεν αυτού ανά τρεις Απόστολοι, βλέποντες εκστατικοί.

Στο βόρειο ημικόριο παρίσταται στο μέσον η Θεοτόκος, αριστερά της ένας Αρχάγγελος και εκατέρωθεν αυτών ανά τρεις Απόστολοι, εκφράζοντες έκσταση και απορία για τα συμβαίνοντα.

Νότια πλευρά

Η νότια πλευρά χωρίζεται σε δύο ζώνες. Στην άνω ζώνη (από Α προς Δ) εικονίζονται η “Φιλοξενία του Αβραάμ”,⁵⁴ (ήτοι η παράσταση της Αγίας Τριάδας κατά τον βυζαντινόν τύπο) και ο Άγιος Διάκονος Λαυρέντιος.⁵⁵ Στην κάτω ζώνη (από Α προς Δ) εμφανίζεται ο Άγιος Αθανάσιος, φέρων ανεπτυγμένο, ενεπίγραφο ειλητάριο, με το κείμενο: «+ Κ(ΥΡΙ)Ε Ο Θ(ΕΟ)C ΤΟΥ ΟΥ(ΡΑ)ΝΟΥ ΕΠΑΚΟΥΥCΟΝ ΜΟΥ ΚΑΙ CΟCΩΝ ΜΕ».⁵⁶

Ακολουθεί ο Άγιος Κύριλλος ο οποίος κρατεί ανεπτυγμένο, ενεπίγραφο ειλητάριο, με την επιγραφή: «+ΕΞΑΙΡΕΤΩC ΤΗC ΠΑΝΥΠΕΡ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΗC ΕΝΔ[ΟΞΟΥ ΔΕCΠΟΙΝΗC...]».⁵⁷ Ενώ ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων, παρίσταται κρατών ανεπτυγμένο ειλητάριο με την επιγραφή: «+ ΔΕCΠΟΤΑ Κ(ΥΡΙ)Ε Ο Θ(ΕΟ)C ΗΜΩΝ Ο ΚΑΤΑ[CΤΗCΑC] ΕΝ ΟΥΡΑΝΟΙC».⁵⁸

Βόρεια πλευρά

Η επιφάνεια αυτής χωρίζεται επίσης σε δύο ζώνες. Στην άνω ζώνη (από Δ προς Α) εμφανίζονται ο Άγιος Διάκονος Στέφανος, ο Πρωτομάρτυρας⁵⁹, και ακολουθεί η θυσία του Αβραάμ⁶⁰. Στην κάτω ζώνη (από Δ προς Α) εικονίζονται ο Άγιος Σπυρίδωνας⁶¹ και η Άκρα Ταπείνωση⁶² (εικονίζεται, ως συνήθως, στην κόγχη της Προθέσεως). ΚΥΡΙΩC ΝΑΟC

Τρούλλος

Στην κορυφή του τρούλλου του

Ναού εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός ως Παντοκράτορας, ως είθισται.⁶³ Παρίσταται στηθαίος, μετωπικός, φέρων ένσταυρο φωτοστέφανο στο κεφάλι, με την επιγραφή: «Ο ΩΝ». ⁶⁴ Φορεί χειριδωτό, κυανόχρωμο ιμάτιο και ερυθρό, ορθόσημο χιτώνα. Ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί κλειστό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό. Κάτω από τον Παντοκράτορα υπάρχουν δύο ζώνες.

Στην άνω ζώνη εικονίζονται άγγελοι, μεσάζοντες μεταξύ Θεού και ανθρώπων και «διαγγελεις των βουλών του Θεού» προς τους ανθρώπους.

Στην κάτω ζώνη, εικονίζονται δεκαέξι ολόσωμοι προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, οι οποίοι φέρουν ανεπτυγμένα, ενεπίγραφα ειλητάρια, πάνω στα οποία αναγράφονται χαρακτηριστικά αποσπάσματα από προφητείες τους, σχετιζόμενες συνήθως με τη γέννηση του Χριστού και τη σωτηρία των ανθρώπων.⁶⁵ Κάτω από τους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης και στα τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα (pendentifs) τα οποία σχηματίζονται στη βάση του τρούλλου, παρίστανται οι τέσσερις Ευαγγελιστές με τα σύμβολά τους (άγγελος, λέοντας, μόσχος και αετός).

Στο ΒΑ σφαιρικό τρίγωνο εικονίζεται ο Ευαγγελιστής Ματθαίος, στο ΝΔ ο Μάρκος, στο ΒΔ ο Λουκάς και στο ΝΑ ο Ιωάννης.

Νότια Κεραία

Στις εσωτερικές επιφάνειες της νότιας κεραίας του ναού εικονίζονται σκηνές από την Αποκάλυψη του Ιωάννη.⁶⁶ Πιο συγκεκριμένα, στο κέντρο της καμάρας παρίσταται «ο Παλαιός των ημερών», ολόσωμος, ένθρονος, περιβαλλόμενος από εξαπτέρυγα και γύρω του 24 πρεσβύτεροι ολόσωμοι, καθισμένοι σε θρόνους.⁶⁷ Στο ανατολικό μισό της καμάρας, η επιφάνεια χωρίζεται σε τρεις ζώνες (από πάνω προς τα κάτω).

Στην πρώτη ζώνη (από Β προς Ν) εικονίζονται εννέα (9) παραστάσεις. Πρόκειται για εικονογράφηση του κειμένου του ανοίγματος των τεσσάρων σφραγίδων της Αποκάλυψης.

Η πρώτη παράσταση δείχνει τον Βορέα φυσώντα, ενώ ακολουθεί μία σειρά από Έφιππους. Ο πρώτος Έφιππος,⁶⁸ φέρει στέμμα στο κεφάλι⁶⁹ ενώ ακολουθεί ένας δεύτερος Έφιππος⁷⁰ και ένας τρίτος, ο οποίος κρατεί ζυγό.⁷¹

Η μορφή είναι αυτή του ήλιου, ενώ ακολουθεί ένας τέταρτος Έφιππος,⁷² ο θάνατος. Μία ομάδα δικαίων, οι οποίοι φέρουν κλάδους βαΐων (σύμβολα της νίκης)⁷³ και δύο ολόσωμοι άγιοι δείχνουν το μεγαλείο Του, ενώ η εικονογράφηση ολοκληρώνεται με την παρουσία του ανέμου και ενός αγγέλου.

Στη δεύτερη ζώνη (από Β προς Ν), η εικονογράφηση ξεκινά με έναν άγγελο, ο οποίος σαλπίζει, ενώ ακολουθεί το τάγμα των δαιμόνων. Οι εικόνες αυτές βρύθουν από μορφές, όπως αυτές ενός αγγέλου, του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, των Ενώχ και Ηλία. Στο πάνω τμήμα της επόμενης σκηνης, εικονίζεται άγγελος σαλπίζων και κάτω τμήμα αυτής ο δράκων.⁷⁴ Ο ουρανός και οι αστέρες πίπτουν.⁷⁵ Η Παναγία πατεί πάνω στη μήνη (ημισέληνο) και κρατά τον ήλιο στα γόνατα.⁷⁶

Στην τρίτη ζώνη (από Β προς Ν) εμφανίζονται με τη σειρά, ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και ένας άγγελος όρθιος στραμμένος προς αυτόν. Ένας δεύτερος άγγελος χύνει στη θάλασσα υγρό, ενώ ένας τρίτος άγγελος χύνει στη στεριά υγρό. Σε αυτό το σημείο έχουμε άλλη μία απεικόνιση της μορφής του ήλιου, ενώ ακολουθούν έξι άνδρες κοιμώμενοι. Ακολουθούν η μορφή του διαβόλου και η εικόνα ενός πύργου κρημνισμένου.

Στο δυτικό μισό της καμάρας η επιφάνεια χωρίζεται επίσης σε τρεις ζώνες, από πάνω προς τα κάτω.

Στην πρώτη ζώνη παρίστανται πέντε άγγελοι σαλπίζοντες και ένας άγγελος ο οποίος φέρει σάλπιγγα, ενώ στη δεύτερη ζώνη εικονίζεται το αρνίον⁷⁷ και το θηρίον.⁷⁸

Στην τρίτη ζώνη της καμάρας, παρίστανται άγιοι και ένας άγγελος.

Νότιο τύμπανο

Στην επιφάνεια του νότιου τύμπανου της νότιας κεραίας του ναού απεικονίζεται η παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου,⁷⁹ στον συνήθη τύπο, με το περιστατικό του Ιεφωνίου.

Εκατέρωθεν του παραθύρου (από Α προς Δ) εικονίζονται οι Τρεις Ιεράρχες,⁸⁰ (δηλαδή ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Μέγας Βασίλειος και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος) και οι Άγιοι Τεσσαράκοντα μάρτυρες (παρίστανται οι εν Σεβαστεία της Μικράς Ασίας

μαρτυρήσαντες Ἅγιοι Τεσσαράκοντα).⁸¹

Βόρεια Κεραία

Στο κλειδί της καμάρας εικονίζεται διακοσμητικό σχέδιο, ενώ στο ανατολικό μισό της καμάρας η επιφάνεια χωρίζεται σε τέσσερις ζώνες (από πάνω προς τα κάτω).

Στην πρώτη ζώνη εικονίζονται δώδεκα ἅγιοι σε στηθάρια, ενώ στη δεύτερη ζώνη (από Β προς Ν) εικονίζονται σκηνές από γεγονότα, τα οποία έλαβαν χώραν μετά την Ανάσταση του Χριστού.

Πιο αναλυτικά, εικονίζονται τέσσερα γεγονότα: οι Μυροφόρες μπροστά από «Το κενόν μνημείον» (εικονίζεται ο κενός τάφος του Χριστού, ένας ἄγγελος, και οι Μυροφόρες)⁸² «Ο Ιησούς εις τους Εμμάους κλων τον αρτον»⁸³ «Το κενόν μνημείον» (ο κενός τάφος του Χριστού και δύο Απόστολοι)⁸⁴ και «Η θαυμαστή αλιεία»⁸⁵ (παρίσταται μεταξύ άλλων ο Απόστολος Πέτρος βυθιζόμενος).

Στην τρίτη ζώνη (από Β προς Ν) εικονίζονται σκηνές από τα θαύματα του Χριστού, όπως η θεραπεία του παραλυτικού⁸⁶ (παρίσταται η κολυμβήθρα της Βηθεσδά ή Βηθζαθά, η οποία είχε πέντε στοές, και ο παραλυτικός), ο Ιησούς και η Σαμαρείτιδα,⁸⁷ η κολυμβήθρα του Σιλβάμ (εικονίζεται ο τυφλός ο οποίος θεραπεύεται και αναβλέπει)⁸⁸ και τέλος η θεραπεία του «την ξηράν χείραν έχοντος».⁸⁹

Στην τέταρτη ζώνη εικονίζονται (από Β προς Ν) πέντε ολόσωμοι, μετωπικοί Ἅγιοι Ιεράρχες και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ. Συγκεκριμένα, ο πρώτος Ἅγιος Ιεράρχης, (αδιάνγνωστος) ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί κλειστό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό. Ακολουθούν οι εικόνες του Αγίου Μιχαήλ Συναδών⁹⁰ και του Αγίου Ιακώβου του Αδελφόθεου. Ο Ἅγιος Σπυρίδων φέρει ιδιόρρυθμο πύλο στο κεφάλι, ενώ ο Ἅγιος Νικόλαος εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός, φέρων αρχιερατικά ἄμφια, ἥτοι: στιχάριο, επιγονάτιο διάλιθο, επιτραχήλιο επίσης διάλιθο, φελόνιο και σταυροφόρο ωμοφόριο. Ευλογεί με την δεξιά και κρατεί κλειστό κώδικα Ευαγγελίου με την αριστερά, ο οποίος κώδικας φέρει πολύτιμη, διάλιθη στάχωση. Δεξιά της κεφαλής του υπάρχει η επιγραφή: «Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ».

Η εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ

είναι αυτή που δεσπόζει στο ανατολικό μισό της βόρειας κεραίας. Ο Ἄρχων Μιχαήλ εικονίζεται ὀρθιος, μετωπικός, σε υπερφυσικό μέγεθος.⁹¹ Με το δεξί χέρι κρατεί γυμνό, αναπεπταμένο ξίφος και με το αριστερό κρατεί την ψυχή νεκρού ανθρώπου, η οποία μοιάζει με σπαργανωμένο παιδί και πατεί πάνω σε άψυχο σώμα ανθρώπου. Έχουμε δηλαδή μία παράσταση του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ ως ψυχοπομπού.⁹²

Στο μέσον και δεξιά του Αρχαγγέλου Μιχαήλ υπάρχει επιγραφή (διαστ. 0,19X0,19μ.), μεγαλογράμματη (ύψος γραμμ. 0,02/0,03μ.). Τα γράμματα είναι λευκά σε μαύρο βάθος. Η επιγραφή αυτή έχει ως εξής:

«ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ
Θ(ΕΟ)Υ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΜΩΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ)
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΙΕΡΕΩC
ΤΟΥ ΠΑΤΡΟC ΑΥΤΟΥ Κ(ΑΙ)
ΚΥΡΙΑΚΗC ΠΡΕCΒΥΤΕΡΑC:
ΕΤΟC, ΑΧΟΖ».⁹³

Ἦτοι, σε μεταγραφή: «Δέησις του δούλου του Θε(εο)ύ Μακαρίου μοναχού κ(αί) Γεωργίου ιερέως του πατρός αυτού κ(αί) Κυριακής πρεσβυτέρας, έτος, ΑΧΟΖ».

Μνημονεύεται ο μοναχός Μακάριος, όπου φαίνεται να είναι εκείνος ο οποίος χρηματοδότησε την αγιογράφηση της παράστασης του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, καθώς και οι γονείς του, ο ιερέας Γεώργιος και η πρεσβυτέρα Κυριακή. Ως έτος κατασκευής της τοιχογραφίας αναγράφεται το 1677. Πιθανώς να πρόκειται για το έτος αποπεράτωσης της αγιογράφησης ή της επιζωγραφήσεως των τοιχογραφιών του ναού.

Κάτω δεξιά υπάρχει η επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,025/0,03μ.):

«ΦΡΗΞΟΝ ΨΥΧΗ ΜΟΥ
ΤΑ ΟΡΩΜΕΝΑ».

Ἦτοι, σε μεταγραφή: «Φρίξον ψυχή μου τα ορώμενα».

Στο δυτικό μισό της καμάρας η επιφάνεια χωρίζεται (από πάνω προς τα κάτω) σε τέσσερις (4) ζώνες. Στην πρώτη ζώνη εικονίζονται δώδεκα ἅγιοι σε στηθάρια, ενώ στη δεύτερη ζώνη παρίστανται σκηνές από το λεγόμενο Δωδεκάορτο. Πιο αναλυτικά (από Ν προς Β), μπορεί κανείς να δει τις παραστάσεις της Σταύρωσης του Χριστού,⁹⁴ του Επιτάφιου θρήνου,⁹⁵ της Ανάστασης (Η εις Ἄδου Κάθοδος)⁹⁶ και τέλος τη ψηλάφηση του Θωμά.⁹⁷

Στην τρίτη ζώνη, έχουμε ουσιαστικά την εικονογράφηση, σε τέσσερις σκηνές, της παραβολής του Καλού Σαμαρείτη.⁹⁸ Ο ξένος δέρεται και ληστεύεται. Ο Καλός Σαμαρείτης αλείφει με λάδι τις πληγές του πληγωμένου. Μεταφέρει τον πληγωμένο πάνω σε όνο και αφήνει τον πάσχοντα στο Πανδοχείο.

Στην τέταρτη και τελευταία ζώνη παρίστανται οκτώ άγιοι από τον κύκλο των αναχωρητών και οσίων.

Ο Άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης⁹⁹, εικονίζεται κρατώντας ανεπτυγμένο ενεπίγραφο ειλητήριο με το κείμενο: «ΜΕΓΑ ΚΑΚΟΝ ΥΠΑΡΧΗ ΑΔΕΛΦΟΙ Η ΠΟΛΥΦΑΓΙΑ. ΔΥΝΑΤΕ ΓΑΡ ΤΟΝ ΜΟΝΑΧΟΝ ΑΠΟΛΕΣΑΙ».

Ήτοι, σε μεταγραφή: «Μέγα κακόν υπάρχη αδελφοί η πολυφαγία. Δύνате γαρ τον μοναχόν απολέσαι».

Ο Άγιος Εφραίμ ο Σύρος¹⁰⁰ παρίσταται κρατώντας ανεπτυγμένο, ενεπίγραφο ειλητήριο με το κείμενο: «ΕΝ ΛΟΓ...Α ΙC ΘΥCΙ...C ΤΡΥΦΗCΩΜ ΕΝ ΔΙ.....ΤΕ ΡΧ..... CΟΜΕ ΛΑΠ.....Ν.....».

Ήτοι, σε μεταγραφή: «Εν λογ(ικ)αίς θυσί(αι)ς τρυφήσωμεν.....».

Ακολουθεί η εικόνα ενός αγίου (αδιάγνωστος) και οι εικόνες των αγίων Αντωνίου,¹⁰¹ Ευθυμίου¹⁰² και Ονούφριου.¹⁰³

Δίπλα από τον Άγιο Ονούφριο, υπάρχει η εικόνα ενός αγίου (αδιάγνωστος) και ο κύκλος κλείνει με τον Άγιο Μερκούριο.¹⁰⁴ Εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος, φέρων στρατιωτική στολή. Κρατεί δόρυ και κτυπά με αυτό τον Ιουλιανό τον Παραβάτη.

Βόρειο τύμπανο

Στην επιφάνεια του βόρειου τύμπανου της βόρειας κεραίας εικονίζεται η Βρεφοκτονία.¹⁰⁵ Εκατέρωθεν του παραθύρου (από Β προς Ν), υπάρχουν οι εικόνες των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και του Αγίου Μάμα, συνοδευόμενου από ένα λιοντάρι.¹⁰⁶

Δυτική Κεραία

Στο κλειδί της καμάρας της δυτικής κεραίας απλώνεται διακοσμητικό σχέδιο, ενώ στο νότιο μισό της καμάρας η

επιφάνεια χωρίζεται σε τέσσερις οριζόντιες ζώνες, από πάνω προς τα κάτω.

Στην πρώτη ζώνη εικονίζεται σε έντεκα συνθέσεις η Δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου από τον Θεό,¹⁰⁷ καθώς και το προπατορικό αμάρτημα.

Πιο συγκεκριμένα, (από Α προς Δ) παρουσιάζεται η Δημιουργία του κόσμου εκ του μηδενός,¹⁰⁸ η Δημιουργία φωτός και σκότους,¹⁰⁹ η Δημιουργία της γης,¹¹⁰ του ήλιου και της σελήνης,¹¹¹ καθώς και η Δημιουργία του Αδάμ.¹¹² Η παράσταση συνεχίζεται με τον Αδάμ να δίδει ονόματα στα ζώα,¹¹³ την Δημιουργία της Εύας,¹¹⁴ και την εικόνα αυτών στον Παράδεισο.¹¹⁵

Οι τρεις επόμενες εικόνες αφορούν στο προπατορικό αμάρτημα:¹¹⁶ ο Όφις δελεάζει την Εύα, η Εύα προτρέπει τον Αδάμ να φάει από τον απαγορευμένο καρπό¹¹⁷ και εντέλει ο Αδάμ και η Εύα διώκονται από τον Παράδεισο.¹¹⁸

Στην δεύτερη ζώνη, παρίστανται συνθέσεις από τον κύκλο του λεγόμενου Δωδεκαόρτου. Από αριστερά προς τα δεξιά, απεικονίζονται η Γέννηση του Χριστού, η Υπαπαντή, η Βάπτισμα, η Μεταμόρφωση, η Ανάσταση του Λαζάρου, η Βαΐοφόρος, ο Μυστικός Δείπνος¹¹⁹ και ο Νιπτήρ.¹²⁰

Τέλος εικονίζεται ο Προφήτης Δανιήλ ολόσωμος, φέρων ανεπτυγμένο, ενεπίγραφο ειλητήριο με το κείμενο: «ΚΡΙΤΗΡΙΟΝ ΕΚΑΘΙCΕ Κ(ΑΙ) ΒΙΒΛΟΙ ΗΝΕΩΧΘΗCΑΝ».

Ήτοι, σε μεταγραφή: «Κριτήριον εκάθισε κ(αί) βίβλοι ηνεώχθησαν»¹²¹.

Στην τρίτη ζώνη εικονίζονται σκηνές από την παιδική ηλικία της Θεοτόκου, καθώς και άλλες δύο συνθέσεις. Η πρώτη εικόνα (από Α προς Δ) παρουσιάζει τους Θεοπάτορες Ιωακείμ και Άννα.¹²² Ακολουθεί ο Ευαγγελισμός των Θεοπατόρων¹²³ και αναλυτικότερα, ο Ευαγγελισμός του Ιωακείμ και η Σύλληψη της Αγίας Άννας. Οι επόμενες τρεις εικόνες αφορούν στην ζωή της Θεοτόκου, ήτοι το Γενέσιον της Θεοτόκου,¹²⁴ η Θεοτόκος προς των ιερέων¹²⁵ και τα Εισόδια της Θεοτόκου.¹²⁶

Ο θάνατος του Δικαίου¹²⁷ και οι κόλποι του Αβραάμ (ως λεπτομέρεια της επί της δυτικής πλευράς της δυτικής κεραίας του ναού μνημειώδους συνθέσεως της Δευτέρας του Χριστού Παρουσίας επί

της γης) ολοκληρώνουν την εικονογράφηση της τρίτης ζώνης.

Στην τέταρτη ζώνη παρίστανται δέκα Άγιοι Ανάργυροι,¹²⁸ από τους οποίους οι έξι πρώτοι σε στηθάρια και οι άλλοι ολόσωμοι. Οι τρεις εκ των αγίων δεν έχουν αναγνωριστεί. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι τρεις αδιάγνωστοι Άγιοι Ανάργυροι είναι ο Άγιος Παντελεήμων, ο Άγιος Σαμψών και ο Άγιος Θαλλελαίος.

Οι έξι Άγιοι που εικονίζονται σε στηθάρια, είναι (από Α προς Δ), Άγιος (αδιάγνωστος), ο Άγιος Κύρος,¹²⁹ ο Άγιος Ιωάννης,¹³⁰ ο Άγιος Διομήδης,¹³¹ ο Άγιος Ερμόλαος¹³² και ο Άγιος Τρύφων.¹³³

Οι δύο πρώτοι άγιοι που εικονίζονται ολόσωμοι δεν έχουν ταυτοποιηθεί, ενώ ο πρώτος κρατεί ανεπτυγμένο, ενεπίγραφο ειλητάριο, με το κείμενο:

«ΠΕΡΙΠΑΤΟΥΝΤΟΣ ΜΟΥ
ΕΝ ΤΗ ΕΡΗΜΩ ΗΔΩΝ
ΠΑΣΑΣ ΤΑΣ Π[ΑΓΙΔΑΣ] ΤΟΥ
ΔΙΑ[ΒΟΛΟΥ] ΗΠΛ]ΩΜΑΝΑΣ.....».

Ήτοι, σε μεταγραφή:
«Περιπατούντος μου εν τη ερήμω ήδων
πάσας τας π[αγίδας] του δια[βόλου]
ηπλ]ωμένας».¹³⁴

Ακολουθούν οι εικόνες του Αγίου Φώτιου¹³⁵ και του Αγίου Ανίκητου.¹³⁶ Η επόμενη εικόνα είναι αυτή της Αγίας Μαρίνας¹³⁷ ενώ σε αυτό το σημείο υπάρχει και λεπτομέρεια από την παρακείμενη μνημειώδη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας, όπου παρουσιάζεται «Η θάλασσα αποδίδουσα τους νεκρούς αυτής».

Στο νότιο τμήμα της δυτικής κεραίας υπάρχουν δύο αψιδώματα με τοιχογραφίες. Στο ανατολικό αψίδωμα εικονίζονται δύο αγίες (αδιάγνωστες), ενώ στο δυτικό αψίδωμα δεσπόζουν οι εικόνες του Αγίου Ιωάννη του Καλυβίτη,¹³⁸ του Αγίου Δημητρίου¹³⁹ και ενός αγίου (αδιάγνωστος). Στο βόρειο μισό της καμάρας, η επιφάνεια χωρίζεται επίσης σε τέσσερις οριζόντιες ζώνες από πάνω προς τα κάτω.

Στην πρώτη ζώνη εικονίζονται σκηνές από τη Γένεση και ειδικότερα από την πτώση των Πρωτόπλαστων και την εκδίωξη τους από τον Παράδεισο.¹⁴⁰ Από Δ προς Α, εικονίζονται το προπατορικό αμάρτημα,¹⁴¹ η εκδίωξη των Πρωτόπλαστων από τον Παράδεισο¹⁴² και η εικόνα τους έξω απ' αυτόν.¹⁴³ Στη συνέχεια παρουσιάζονται να κατα-

σκευάζουν χιτώνες και να ενδύ-ονται,¹⁴⁴ ενώ σειρά έχει η εξιστόρηση της δολοφονίας του Άβελ από τον Κάιν.

Πιο συγκεκριμένα, η Εύα γεννά τα παιδιά της,¹⁴⁵ ο Κάιν καλλιεργεί τη γη,¹⁴⁶ ο Άβελ φυλάσσει το ποίμνιό του,¹⁴⁷ και τα δύο αδέλφια προσφέρουν θυσία στο Θεό.¹⁴⁸ Οι επόμενες τρεις εικόνες αφορούν στην αδελφοκτονία, όπου ο Κάιν φονεύει τον αδελφό του Άβελ,¹⁴⁹ ο Θεός αναζητεί τον Άβελ¹⁵⁰ και τέλος η εικόνα της Κρίσης του Κάιν από το Θεό.¹⁵¹

Στη δεύτερη ζώνη εικονίζεται (από Δ προς Α) ένας προφήτης της Παλαιάς Διαθήκης και στη συνέχεια σκηνές από την Καινή Διαθήκη και ειδικότερα από τα Πάθη του Χριστού. Ο προφήτης Μαλαχίας εικονίζεται ολόσωμος, όρθιος, στραμμένος προς δυτικά να κρατεί ανεπτυγμένο ειλητάριο με το κείμενο:

«ΙΔΟΥ ΗΜΕΡΑ ΕΡΧΕΤΕ
ΩΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ Κ(ΑΙ) Φ[ΛΕ]ΞΗ
ΑΥΤΟ [ΥΣ] [Κ(ΑΙ) ΕΣΟΝΤΑΙ]».

Ήτοι, σε μεταγραφή: «Ιδού ημέρα έρχετε
ως κλίβανος κ(αί) φ [λέ] ξη αυτο[ύς κ(αί)
έσονται...]»¹⁵².

Οι σκηνές από τα πάθη του Χριστού ξεκινούν με αυτήν την σκηνή του ασπασμού του Ιούδα, ήτοι την Προδοσία¹⁵³ και ακολουθεί η προσαγωγή του Ιησού ενώπιον των αρχιερέων. Η ακολουθία των σκηνών επιτυγχάνεται με την εικόνα της άρνησης του Πέτρου¹⁵⁴ και εκείνη του Ιησού έμπροσθεν του Πιλάτου (Νίψη των χειρών του Πιλάτου).¹⁵⁵ Το Θείο Δράμα συνεχίζεται με την εικόνα του εμπαιγμού¹⁵⁶ και της μαστίγωσης (ο Ιησούς έχει προσδεθεί σε ένα πάσσαλο και μαστιγώνεται). Η επόμενη σκηνή είναι αυτή του Ιούδα, ο οποίος παρουσιάζεται στο Συνέδριο, ενώ ο Σίμων ο Κυρηναίος αίρει τον σταυρόν του Χριστού.¹⁵⁷

Στην τρίτη ζώνη εικονίζονται διάφορες συνθέσεις, όπως (από Δ προς Α) ο θάνατος του αμαρτωλού¹⁵⁸ και η παρουσία της Θεοτόκου στα Άγια των Αγίων.¹⁵⁹ Ακολουθεί άλλη μία εικόνα της Θεοτόκου, αυτή τη φορά της μνηστείας.¹⁶⁰ Με το ενύπνιο του Ναβουχοδονόσορα και τους τέσσερις βασιλείς¹⁶¹ ξεκινά η ιστορία του Προφήτη Δανιήλ,¹⁶² ο οποίος και παρουσιάζεται στην πέμπτη κατά σειρά εικόνα. Ακολουθεί η εικόνα του προαναφερθέντα να εξηγή το ενύπνιο

του Ναβουχοδονόσορα¹⁶³ και την πτώση του στον λάκκο των λεόντων.¹⁶⁴ Η τελευταία εικόνα παρουσιάζει τις μορφές των «Αγίων τριών Παίδων εν τη καμίνω».¹⁶⁵

Στην τέταρτη ζώνη εικονίζεται (από Δ προς Α), μία παράσταση από τη Δευτέρα Παρουσία και έπονται Αγίες και Άγιοι. Η παράσταση αυτή αφορά στις τιμωρίες των αμαρτωλών και η σκηνή αυτή ανήκει οργανικά στην παρακείμενη μνημειώδη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

Οι τέσσερις αγίες που εικονίζονται είναι με τη σειρά Αγία (αδιάγνωστη), η Αγία Μητροδώρα,¹⁶⁶ η Αγία Κυριακή,¹⁶⁷ (η οποία παρίσταται ολόσωμη) και η Αγία Νυμφοδώρα,¹⁶⁸ (η οποία εικονίζεται σε στηθάριο). Έπονται τρεις άγιοι, ο Άγιος Βικέντιος,¹⁶⁹ ο Άγιος Μηνάς¹⁷⁰ και ο Άγιος Βίκτωρας.¹⁷¹

Στο βόρειο τμήμα της δυτικής κεραίας ανοίγονται τρία αψιδώματα, με τοιχογραφίες. Μεταξύ άλλων εικονίζονται και οι άγιοι:

1. Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης¹⁷²
2. Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων¹⁷³

Δυτικό τύμπανο

Σε ολόκληρη την επιφάνεια του δυτικού τυμπάνου της δυτικής κεραίας του ναού απλώνεται μνημειώδης παράσταση της Δευτέρας του Χριστού Παρουσίας¹⁷⁴ και της μελλούσης Κρίσεως¹⁷⁵. Ο χώρος διαιρείται σε τρεις ζώνες, από πάνω προς τα κάτω. Στην πρώτη ζώνη, στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός μέσα σε κυκλική δόξα, ολόσωμος, ένθρονος, «ερχόμενος μετά δόξης, κρίναι ζώντας και νεκρούς¹⁷⁶», περιστοιχιζόμενος από αγγέλους. Δεξιά του Χριστού ίσταται η Θεοτόκος και αριστερά Του ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, οι οποίοι δέονται για το ανθρώπινο γένος.

Στη δεύτερη ζώνη, σε μία σειρά εικονίζονται οι δώδεκα Απόστολοι ολόσωμοι, ένθρονοι, καθήμενοι να κρίνουν τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ¹⁷⁷. Οι Απόστολοι φορούν ποδήρεις χιτώνες και πλούσια πτυχούμενα ιμάτια. Ορισμένοι από αυτούς κρατούν κλειστούς κώδικες βιβλίων. Πρόκειται προφανώς γι' αυτούς, οι οποίοι άφησαν συγγραφικό έργο (Ευαγγελιστές-Απόστολοι που έγραψαν επιστολές).

Στην τρίτη ζώνη, στο κέντρο της σύνθεσης παρίσταται η Ψυχοστασία, δηλαδή η κρίση των ψυχών. Σε έναν ζυγό ζυγίζονται οι καλές και οι κακές πράξεις των ανθρώπων και ανάλογα δικαιώνονται ή καταδικάζονται¹⁷⁸. Αριστερά, ως προς τον θεατή, εικονίζεται η ανάσταση των νεκρών και δεξιά ο «βύθιος δράκων», ο οποίος καταπίνει τους αμαρτωλούς.

Στην τέταρτη ζώνη, στο νότιο τμήμα, παρίστανται οι χοροί των δικαίων και στο βόρειο ο έλεγχος των πράξεων.

Κτητορική επιγραφή

Στο ανατολικό άκρο της βορείας εσωτερικής πλευράς της δυτικής κεραίας του ναού βρίσκεται η κτητορική επιγραφή. Κείται σε επίκαιρο σημείο, ώστε να είναι ορατή από όλα σχεδόν τα σημεία του ναού. Είναι τοποθετημένη μέσα σε ορθογωνίου σχήματος πλαίσιο (διαστ. 0,42X0,37μ.) και μεγαλογράμματη (ύψος γραμμ. 0,025μ.). Τα γράμματα είναι μελανά σε λευκό βάθος.

Η επιγραφή αυτή περιλαμβάνει έντεκα στίχους και φέρει μία φθορά άνω αριστερά, ενώ οι τέσσερις τελευταίοι στίχοι είναι σε πολύ κακή κατάσταση (εξίτηλα ή ημιεξίτηλα γράμματα).

Η επιγραφή αυτή έχει ως εξής:

«ΕΓ[ΕΝΕΤΟ Η ΠΑΡΟΥΣ] ΖΩΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΑΡΘΙ
ΚΟ[Σ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩ ,Α] ΧΟ ΣΤ'.
ΕΠΙΤΡΟ
Π[ΕΥΟΝΤΕΣ: Ο ΕΥΣΕΒ] ΕΣΤΑΤΟΣ
ΕΝ ΙΕΡΕΥΣΙ
Κ[ΥΡ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ(ΑΙ)] Η
ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑ ΑΥ
Τ[ΟΥ ΚΥΡΙΑΚΗ Κ(ΑΙ) ΤΑ ΤΕΚΝΑ]
ΑΥΤΟΝ Κ(ΑΙ) ΗΚΟΝΟΜΗ ΑΥΤ(ΩΝ)
[ΕΞ]ΟΔ[ΟΙΣ Τ]ΟΥ ΝΑΟΥ. ΠΟΙΗΜΑ
ΕΜΟΥ ΑΝΑΞΙ
ΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΜΑΡΤΟΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ
ΙΕΡΕΟΣ Ο ΕΚ ΝΕ
[ΟΧΩ]ΡΙΟΥ ΤΗΣ ΧΙΟΥ ... ΑΝΗΘ.
ΤΟΥ ΑΝΕ
.....Η ΖΩΓΡΑΦΙΑ
..... [ΕΝ]
[ΜΗΝΙ] ΔΙΚΕΜΒΡΙΩ».

Η επιγραφή αυτή σε μεταγραφή έχει ως εξής:

«Εγ[ένετο η παρούσα] ζωγραφία του
[ν]άρθι-
κο[ς εν έτει σωτηρίω ,Α] ΧΟ ΣΤ'. Επιτρο-
π[εύοντες: ο ευσεβ]έστατος εν ιερεύσι
κ[ύρ Γεώργιος κ(αί)] η πρεσβυτέρα αυ-

τ[του Κυριακή κ(αί) τα τέκνα] αυτόν κ(αί)
 οι ηκονόμη αυτ(ων)
 [εξ]όδ[οις τ]ου ναού. Ποίημα εμού αναξι-
 ου κ(αί) αμαρτολού Μιχαήλ ιερέος, ο εκ
 Νε-
 [οχω]ρίου της Χίου Ανηθ.... του ανε-
 η ζωγραφία

 [ε ν] [μ η ν ί]
 Δικεμβρίω.....»¹⁷⁹

Η επιγραφή αυτή περιέχει πολλές και ενδιαφέρουσες πληροφορίες, όπως:

α) Αναφέρεται ως έτος αγιογράφησης του ναού το 1676, χωρίς όμως να μνημονεύεται το έτος ανέγερσης του. Πρόβλημα είναι εάν το αναφερόμενο 1676 σχετίζεται με την εξ υπαρχής αγιογράφηση του ναού ή τη μερική συμπλήρωση και επιζωγράφηση των τοιχογραφιών που είχαν γίνει παλαιότερα (τον 15ον αι.). Φαίνεται πιθανότερο ότι ο ναός κτίσθηκε τον 14ον αι., αγιογραφήθηκε τον 15ον αι., και το 1676 έγινε μερική επισκευή, συμπλήρωση και επιζω-γράφηση των τοιχογραφιών, οι οποίες από το χρόνο, την υγρασία και την αιθάλη, είχαν υποστεί ορισμένες φθορές και είχαν εν μέρει αλλοιωθεί.

β) Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ναός ονομάζεται (ν)άρθηξ. Όπως είναι γνωστό στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές του 5ου και 6ου μ.Χ. αι., νάρθηξ καλείται ορθογωνίου σχήματος χώρος, ο οποίος βρισκόταν δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής και απετελούσε είδος προθαλάμου αυτής, περιορισμένος για να δέχεται τους κατηχουμένους ή τους μετανοούντας χριστιανούς. Η ονομασία νάρθηξ προέρχεται από ορθογωνίου σχήματος κιβωτίδια, κατασκευασμένα από το ομώνυμο φυτό «νάρθηκα» και προορισμένα για τη φύλαξη κοσμημάτων γυναικών συνήθως.

γ) Αναφέρονται ως επίτροποι του ναού ένας ιερέας, η πρεσβυτέρα αυτού, τα τέκνα και οι οικονόμοι τους. Πρόκειται πιθανότατα για τον ιερέα Γεώργιο και την πρεσβυτέρα αυτού Κυριακή, οι οποίοι ήταν οι γονείς του Μοναχού Μακαρίου και που μνημονεύονται στην προαναφερθείσα επιγραφή της βόρειας κεραίας του ναού με την χρονολογία 1677.

δ) Αγιογράφος είναι ο επίσης ιερέας Μιχαήλ, καταγόμενος από το Νεοχώρι της Χίου. Είναι αξιοσημείωτο ότι αναφέρεται το όνομα του αγιογράφου και ότι αυτό

διατηρήθηκε. Στις περισσότερες περιπτώσεις δυστυχώς, είτε δεν αναφέρεται το όνομα του αγιογράφου για λόγους χριστιανικής ταπεινοφροσύνης, είτε αυτό δεν διετηρήθη λόγω αλλοιώσεων της επιγραφής. Ο αγιογράφος θα πρέπει να ήταν γνωστός κληρικός (ιερέας) με καταγωγή από τη Χίο, και προσκαλείται στο Ασκληπειό της Ρόδου για να αγιογραφήσει ή να επισκευάσει και να επιζωγραφήσει τις τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας.

Χαράγματα

Στην επιφάνεια του δυτικού μισού της νότιας κεραίας και κάτω από τις προανα-φερθείσες απεικονίσεις της Αποκάλυψης υπάρχουν διάφορα χαράγματα, συνήθως επικλήσεις ζώντων για τεθνεώτες συγγενείς τους και το έτος του θανάτου τους.

Από αυτά συνάγεται ότι εκτός του ναού¹⁸⁰, πιθανώς σε ορισμένες περιπτώσεις και εντός¹⁸¹ του ναού, γίνονταν ταφές. Σημειωτέον, ότι και κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους επικρατούσε η συνήθεια να θάβονται χριστιανοί εκτός και εντός των ναών¹⁸². Η συνήθεια αυτή επεκράτησε κατά τους μέσους και νεότερους χρόνους, ώστε η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος να εκδώσει επανειλημμένως σχετικές εγκυκλίους μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας και να απαγορεύει την εντός των ναών ταφή.

Μεταξύ άλλων διατηρούνται και τα εξής χαράγματα:

1. «1701 ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΤΕ(ΦΑΝΟΥ;)».
2. «1715 ΜΙΝΙ, ΕΚΗΜΙΘΙ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΜΑΝΟΛΙΣ».
3. «ΕΤΟC ΧΡΙCΤΟΥ 173».
4. «ΕΚΗΜΙΘΙ ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΠΟ Χ(ΡΙCΤ)ΟΥ 1769».
5. «1866 με τα έξοδά του, Ι.Χ.Α. Γρηγόρης Παγκάς».
6. «1877 Ι.Μ.Α.»¹⁸³.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ

Τόσο ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ασκληπειίου Ρόδου, όσο και οι σωζόμενες εντός αυτού τοιχογραφίες, προέρχονται, όπως ήδη αναφέρθηκε, από περισσότερες από μία εποχές.

Αρχικά, πιθανότατα κατά το β' μισό του 14ου αι. (1350-1400) κτίσθηκε στη θέση παλαιότερου ναού, ο μέχρι σήμερα σωζόμενος ναός, σε σχήμα ελεύθερου σταυρού με τρούλλο. Κατά τον 15ον αι. οι εσωτερικές επιφάνειες αυτού καλύφθηκαν με τοιχογραφίες, το εικονογραφικό πρόγραμμα των οποίων ήταν περίπου όμοιο με αυτό που μέχρι σήμερα διατηρείται.

Από τις αρχικές αυτές τοιχογραφίες διακρίνονται μέχρι σήμερα οι εξής:

α) Λείψανα παλαιότερου στρώματος τοιχογραφιών, διατηρούμενα στο νότιο άκρο της αψίδας του Ιερού Βήματος και κάτω από την παράσταση του Αγίου Υπατίου, προτελευταίου (από Β προς Ν) από τους έξι εικονιζόμενους συλλειτουργούντες Ιεράρχες.

β) Στο δυτικό τμήμα της δυτικής κεραίας του κυρίως ναού απεκαλύφθηκαν κάτω από μεταγενέστερες επιζωγραφήσεις ορισμένες παραστάσεις, προερχόμενες από τον αρχικό διάκοσμο του ναού.

Οι τοιχογραφίες του 15ου αι., από όσα μπορούμε να διακρίνουμε, ήταν καλής ποιότητας και ο αγιογράφος αυτών εκινείτο στα πλαίσια της βυζαντινής παράδοσης. Όμως είχε δεχθεί και ορισμένες επιδράσεις από την τέχνη της Δύσης, τόσο στο εικονογραφικό πρόγραμμα (π.χ. απεικόνιση σκηνών από την δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου, συνθέσεων από την ζωή του Χριστού κ.ά.), όσο και ως προς την τεχνική. Οι Δυτικές αυτές επιδράσεις έχουν αφομοιωθεί και ενταχθεί στο πνεύμα της βυζαντινής καλλιτεχνικής παράδοσης.

Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις αρχικές τοιχογραφίες του ναού αυτού, το όνομα του αγιογράφου, την ακριβή χρονολογία κλπ., δεν γνωρίζουμε τουλάχιστον επί του παρόντος. Πιθανώς, μελλοντικές έρευνες να βοηθήσουν να πληροφορηθούμε περισσότερα σχετικά μ' αυτές και τα προβλήματα τα οποία εμφανίζουν.

Όπως είναι γνωστό, κατά την περίοδο της Ιπποκρατίας στη Ρόδο (1308-1522) αναπτύσσεται ένας αξιόλογος πολιτισμός, ο οποίος επηρεάζεται από τον πολιτισμό της Δυτικής Ευρώπης με την οποία η Ρόδος έρχεται σε επικοινωνία. Ειδικότερα, περι-

τα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αι. δηλ. την τελευταία περίοδο της Ιπποτοκρατίας, παρατηρείται έντονη ανάπτυξη οικονομική, πνευματική, καλλιτεχνική. Ζωγραφικά σύνολα, όπως εκείνο του επίσης σε σχήμα ελεύθερου σταυρού κτισμένου ναού της Αγίας Τριάδας (Ντολαπλί) της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου, και το άλλο του μονοκώρου ναού με κτιστή ημικυλινδρική στέγη, του Αγίου Νικολάου στην Ιαλυσό, παρουσιάζουν μια ζωγραφική υψηλής ποιότητας, με έντονες Δυτικές επιδράσεις, τόσο στην εικονογραφία (σκηνές καθαρά Δυτικής προέλευσης), όσο στην τεχνική και στην εν γένει αντίληψη και οργάνωση του χώρου

Οι τοιχογραφίες του 15ου αι. της Παναγίας Ασκληπιείου, είτε επειδή είχαν αλλοιωθεί από τον χρόνο, την υγρασία και τον καπνό (των κεριών, κανδηλών και θυμιάματος), είτε επειδή θεωρήθηκαν σαν έργα τα οποία δεν ανταποκρίνονται στις νέες καλλιτεχνικές τάσεις της εποχής, για όλους τους παραπάνω ή άλλους σχετικούς λόγους, επεσκευάστησαν, συμπληρώθηκαν και επεζωγραφήθηκαν κατά το β' μισό του 17ου αι.

Ειδικότερα, κατά τα έτη 1676 και 1677, σύμφωνα με τις σωζόμενες επιγραφές (την κτητορική και εκείνη του Αρχαγγέλου Μιχαήλ), ο αγιογράφος ιερέας Μιχαήλ, ο εκ Νεοχωρίου της Χίου (επιτροπευόντων: του ιερέως Γεωργίου, της πρεσβυτέρας αυτού Κυριακής, των τέκνων και οικονόμων αυτών) έκανε επέμβαση στο σύνολο σχεδόν των αγιογραφιών, ώστε να μνημονεύεται στη κτητορική επιγραφή, ως ο αγιογράφος αυτών, ήτοι: «Εγένετο η παρούσα ζωγραφία... Ποίημα εμου Μιχαήλ ιερέως, ο εκ Νεοχωρίου της Χίου».

Φαίνεται, ότι τότε οι τοιχογραφίες, τουλάχιστον της αψίδας του Ιερού Βήματος, που θα είχαν υποστεί και την μεγαλύτερη φθορά, έγιναν εξ αρχής, πάνω σε νέο στρώμα ασβεστοκονιάματος. Στα υπόλοιπα τμήματα του ναού, είτε έγινε συμπλήρωση κατεστραμμένων τοιχογραφιών, είτε επιζωγράφηση ορισμένων αλλοιωμένων.

Οι τοιχογραφίες του β' μισού του 17ου αι., οι οποίες ανήκουν στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά: οι παραστάσεις

μεμονωμένων αγίων και οι συνθέσεις είναι κατά κανόνα περιορισμένων διαστάσεων και πολυ-πρόσωπες, στοιχεία προερχόμενα από την επίδραση των φορητών εικόνων επί των τοιχογραφιών. (Πρβλ. τοιχογραφίες Ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου στο χωριό Αγία Παρασκευή, Αμαρίου Κρήτης, του έτους 1516). Οι συνθέσεις χαρακτηρίζονται από τυπικότητα, συμβατικότητα, ξηρότητα και επανάληψη γνωστών προτύπων. Απου-σιάζουν στοιχεία που φανερώνουν πηγαία εκφραστικότητα και ζωογόνο πνοή. Ο αγιογράφος, αν και κινείται μέσα στα πλαίσια της βυζαντινής καλλιτεχνικής παράδοσης, όμως επηρεάζεται αισθητά από την Δυτική τέχνη.

Περί τα μέσα του 19ου αι., προστέθηκαν στη ΒΔ και ΝΔ γωνία του κυρίως ναού δύο ορθογωνίου σχήματος προσκτίσματα, οι εσωτερικές επιφάνειες των οποίων δεν καλύφθηκαν με τοιχογραφίες ή άλλο διάκοσμο.

Την εποχή της ιταλοκρατίας (1912-945) και ειδικότερα κατά το έτος 1930, σύμφωνα με σχετική γραπτή επιγραφή η οποία σώζεται στο δυτικό άκρο της νότιας εσωτερικής πλευράς της δυτικής κεραίας του ναού, και όπως μαρτυρείται από κατοίκους του οικισμού οι οποίοι ζουν μέχρι σήμερα, έγινε και πάλιν «επιδιόρθωσις» των τοιχογραφιών από τον Βασίλειο Σ. Παπαδόπουλο εκ Βουρουρίου Πισιδίας. Η επέμβαση αυτή συνίστατο στην επιζωγράφηση μεγάλου μέρους των τοιχογραφιών και πιθανώς στην εκ νέου κατασκευή ορισμένων, όπως π.χ. αυτών που είχαν σχεδόν τελείως καταστραφεί στον τρούλλο και κάτω από αυτόν. Η επέμβαση αυτή ήταν ακαλαίσθητη και προξένησε μεγάλες βλάβες στις τοιχογραφίες. Τελευταία ακαλαίσθητη επέμβαση φαίνεται να έγινε και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ειδικά στις τοιχογραφίες του Ιερού Βήματος όπου τα χρώματα είχαν αλλοιωθεί.

Παρά τις προαναφερθείσες επανειλημμένες επεμβάσεις και αλλοιώσεις των τοιχογραφιών αυτών μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ασκληπείου Ρόδου διατηρείται ένα αρτιότατο ζωγραφικό σύνολο το οποίο κατέχει σημαντική θέση μεταξύ των μεταβυζαντινών ναών της Ρόδου

ειδικότερα, της Δωδεκανήσου και όλης της Ελλάδος γενικότερα. Μελλοντικός καθαρισμός των τοιχογραφιών από τα άλατα και τις μεταγενέστερες επιζωγραφήσεις, θα αποκαλύψει την αρχική μορφή τους και θα βοηθήσει στην επίλυση πολλών προβλημάτων τα οποία σχετίζονται με αυτές και την ιστορία του μνημείου.

1. Ο οικισμός αναφέρεται στο διάταγμα του Gionanni Battista Degli Orsini (1467-1476) του έτους 1474: «Στο φρούριο της Λίνδου ν' αποσυρθούν τα χωριά, Κάλαθος, Πυλώνα, Λάρδος, Ασκληπειό, Γεννάδι». Χ.Ι. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου, Αθήναι 1972, σ. 286.

2. Ευχαριστώ θερμά και από την θέση αυτή τον Προϊστάμενο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, κ. Ηλία Κόλλια, ο οποίος μου επέτρεψε να μελετήσω και να δημοσιεύσω το μνημείο αυτό. Επίσης ευχαριστώ τους Σχεδιαστές της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ.κ. Μαρία Σαρίκου, Γεωργία Ωμαδάκη και Μιχαήλ Σάνδαλο.

3. Μέχρι προ ολίγων ετών το κοιμητήριο του οικισμού έκκειτο στην αυλή του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην αυλή του ναυδρίου του Αξεστρατήγου Μιχαήλ.

4. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 175.

5. Η πλάκα αυτή μεταφέρθηκε, ύστερα από συνεννόηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και την Εκκλησιαστική Επιτροπή της Ενορίας του Ασκληπείου, από το ναύδριο του Αξεστρατήγου στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου για μεγαλύτερη ασφάλεια, όπου και φυλάσσεται μέχρι σήμερα.

6. Η σημασία της επιγραφής αυτής είναι μεγάλη, τόσο για τα στοιχεία, τα οποία μας παρέχει, όσο και από το γεγονός ότι πολύ σπάνια διατηρούνται μέχρι σήμερα κτητορικές επιγραφές μεσαιωνικών φρουρίων στη Δωδεκανήσο, εξαιρέσει της μεσαιωνικής οχυρώσεως της Παλιάς Πόλης της Ρόδου, όπου σε διάφορα σημεία των τειχών διατηρούνται σχετικές επιγραφές, Χ. Καρούζος, Ρόδος, Αθήναι 1973, σ. 77

7. G. Gerola, I monumenti medioevali delle Tredici Sporadi, ANNUARIO, Vol. I (Bergamo 1914), σ. 352.

8. Το τοπωνύμιο «Εφταβήματη» απαντά επίσης στην περιοχή των Σιάνων-Αγίου Ισιδώρου Ρόδου, όπου κείνται τα ερείπια μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικής του απλού ελληνιστικού τύπου.

9. Ι. Βολανάκης, Συμβολή στην έρευνα των παλαιο-χριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου, ανάτυπο από το «Δωδεκανησιακά Χρονικά», τ. ΙΒ' (Αθήναι 1987), σ. 83.

10. Στο ΒΔ τμήμα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που βρίσκεται στη θέση «Οβριακή» στο Χαράκι-Μαλώνας-Ρόδου, υπάρχει επίσης ασβεστοκάμινο, ενώ από τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της βασιλικής ελάχιστα μόνον διατηρήθηκαν. Πρόκειται για ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο. Το μάρμαρο, ως γνωστόν, αποτελεί την καλύτερη πρώτη ύλη για την παρασκευή ασβέστου.

11. Η ονομασία αυτή είναι πιθανότατα παραφθορά της λέξεως «Ιερουσαλήμ». Και στη Χώρα-Καλύμνου, στη θέση «Λιμνιώτισσα» κείνται τα λείψανα μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής με ψηφιδωτά δάπεδα, η οποία φέρεται ως «Χριστός Ιερουσαλήμ» και σύμφωνα με την παράδοση συνδέεται με τα Ιεροσόλυμα.

12. Ι. Βολανάκης, ΑΔ 33 (1978), Μέρος Β' -2 Χρονικά (1985), σ. 412, πίν. 216 γ-δ.

13. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. 6 (1948), σ. 87 και 94, εικ. 79 (κάτοψη-τομή).

14. Ο τύπος αυτός του ελευθέρου σταυρού στην αρχιτεκτονική των μεσαιωνικών ναών της Ρόδου είναι πολύ συνηθισμένος.

15. Η αψίδα αυτή είναι ασυνήθιστα μεγάλη για ναούς της περιόδου αυτής της Δωδεκανήσου. Είναι πιθανόν να προέρχεται από παλαιότερο ναό και να ενσωματώθηκε στον και σήμερα διατηρούμενο ναό. Η αψίδα είναι σχεδόν πάντοτε επιμελέστερα κτισμένη, το πάχος του τοίχου αυτής είναι μεγαλύτερο του πάχους των τοίχων του υπολοίπου ναού και συνήθως αντέχει περισσότερο στο χρόνο και τις φυσικές καταστροφές.

16. Η ύπαρξη κιβωρίου υπεράνω της Αγίας Τράπεζας του ναού αποτελεί επιβίωση της παλαιοχριστιανικής

παραδόσεως, όπου υπεράνω της Αγίας Τράπεζας υπήρχε κιβώριο. Το κιβώριο σκοπόν έχει να εξάρει την Αγία Τράπεζα, συμβολίζει τον ουρανό και πιστεύεται, ότι η μεταφορά αυτού στο μέσον και στην οροφή του ναού, εδημιούργησε τον νέον αρχιτεκτονικόν τύπον της βασιλικής μετά τρούλλου.

17. Στις αρχές του αιώνα μας, πάντως πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

18. Σημειωτέον, ότι σε κτητορικές επιγραφές εκκλησιών της Δωδεκανήσου μέχρι και ολόκληρο τον 18ον αι., συνηθίζεται να αποδίδονται οι χρονολογίες με τους ελληνικούς χαρακτήρες και όχι με αραβικά ψηφία.

19. Η επικεράμωση έγινε το καλοκαίρι του 1985 από την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου και από ειδικό συνεργείο της.

20. Ειδικότερα κατά τα έτη 1676 και 1677, σύμφωνα με τις σωζόμενες κτητορικές επιγραφές.

21. Η στέγη του ΒΔ και ΝΔ προσκτίσματος δεν επικεραμώθηκε το 1985, όπως συνέβη με την στέγη του αρχικού ναού, αλλά παρέμεινε ως έχει, ήτοι εξωτερικά καλύπτεται με υδραυλικό κονίαμα.

Φαίνεται ότι οι μεσαιωνικοί ναοί της Δωδεκανήσου αρχικά εκάλυπτοντο εξωτερικά με κοίλα κεραμίδια. Αργότερα τα κεραμίδια αυτά υπέστησαν φθορές και σε ορισμένες περιπτώσεις είτε αντικατεστάθησαν με άλλα, επίσης κοίλα, κεραμίδια, είτε εκαλύφθησαν εξωτερικά με υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι), το οποίο αποτελείται από κοπανισμένα κεραμίδια ή άλλα πήλινα όστρακα, ασβέστη, άμμο και νερό.

Πρόκειται για ισχυρότατο κονίαμα, αδιάβροχο και πολύ ανθεκτικό.

22. Χ. Κουτελάκης, Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700, Αθήναι 1986.

23. Ιω. 19, 25-27.

24. Προφανώς για να τοποθετείται σε σταθερό βάθρο και να φέρεται κατά τις λιτανείες. Φαίνεται ότι παλαιότερα και προ της υπερυψώσεως του τέμπλου, οι εικόνες αυτές εφέροντο πάνω σε βάθρα και ήταν τοποθετημένες προ του τέμπλου.

25. Ματθ. 16, 24-25: «Εις τις θέλει οπίσω μου ελθείν, απαρνησάσθω εαυτόν και αράτω τον σταυρόν αυτού και ακολουθήτω μοι. Ος γαρ

εάν θέλη την ψυχὴν αυτού σώσαι...». Το κείμενο αυτό παραλλάσσει σε ορισμένα σημεία από το κείμενο των NESTLE-ALAND και παρουσιάζει ολίγα σχετικά ορθογραφικά σφάλματα. Είναι αξιοσημείωτη η εναλλαγή του Σ και του C.

26. Πρόκειται πιθανότατα για τον κορηγό της αργυρής επένδυσης, ο οποίος ονομάζεται Ιωάννης.

27. Ητοι: «Πρέσβευε υπέρ του δούλου σου Γεωργίου και Χρυσής, 1752». Οι αναφερόμενοι Γεώργιος και Χρυσή είναι προφανώς οι κορηγοί της εικόνας αυτής.

28. Πρόκειται προφανώς για επισκευή της εικόνας το έτος 1875, με δαπάνη του Παναγιώτου Βασιλείου.

29. Ιω. Ι, 29-30, «Ιδε ο αμνός του Θεού ο αίρων την αμαρτίαν του κόσμου. ουτός εστιν υπέρ ου εγώ είπον. οπίσω μου έρχεται ανήρ ος εμπροσθέν μου γέγονεν...».

30. Το κείμενο αυτό σε μεταγραφή έχει ως εξής: «Ο Θεός, ο Θεός

ημών, ο των ουράνιων αρτ(ον)...». Πρόκειται για την ευχή της Προθέσεως από τη Θεία Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ιερατικών, σ. 70.

31. Το κείμενο σε μεταγραφή έχει ως εξής: «Ουδείς άξιος τω(ν) σινδεδ[ε]μένων...». Πρόκειται για την ευχή του Χερουβικού Ύμνου από τη Θεία Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ιερατικών, σ. 86-87. Πρβλ. Ι. Βολανάκη, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου, σ. 45.

32. Εβρ. ΙΙ, 13: «... έφραξαν στόματα λεόντων...». Α' Πέτρου 5, 8: «... διάβολος «ως λέων ωρυόμενος...». Πρβλ. και το γνωστό: «Επιβήσης επί ασπίδος και βασιλίσκου και καταπατήσης λέοντα και δράκοντα». Πρβλ. και F.W. Deichmann, Ravenna. Geschichte und

- Monumente, Band I (Wiesbaden 1963), σ. 203 - 204.
33. K. Gallas, Rhodos, σ. 242-245.
34. A. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, σ. 230, σημ. 3: «Ο πολεμιστής τον οποίον φονεύει ο Άγιος Δημήτριος είναι ο τσάρος των Βουλγάρων Καλογιάννης ή Σκυλογιάννης, ο δολοφονηθείς υπό τινος των στρατηγών του, ότε επολιόρκει την Θεσσαλονίκην κατά το 1207. Οι Θεσσαλονικείς απέδωκαν τον θάνατόν του εις θαύμα του Αγίου Δημητρίου».
35. A. Τσιτουρίδου, Άγιος Νικόλαος Ορφανός, πίν. 1-2.
36. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 218.
37. Ματθ. 26, 26-27. Λουκ. 22, 19.
38. Ματθ. 26, 27-28. Λουκ. 22, 20.
39. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου, σ. 44 κ.ε. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθιακού, σ. 17. Ι. Βολανάκης, Άγιοι Θεόδωροι, σ. 20 κ.ε.
40. Το κείμενο σε μεταγραφή έχει ως εξής: «+Ο Θεός ο Άγιος, ο εν Αγίοις αναπαυόμενος, ο τρισαγία φωνή υπό των Σεραφείμ...». Ευχή του Τρισαγίου Ύμνου, από τη Θεία Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ιερατικόν, σ. 79.
41. Ητοι: «+Κ(ύρι)ε ο Θε(ός)ς ημών, σώσον τον λαόν Σου και ευλόγησον την κληρονομίαν Σου, ...». Ευχή του β' Αντιφώνου, από τη Θεία Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ιερατικόν, σ. 76.
42. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου, σ. 45 Ι. Βολανάκης Άγιοι Θεόδωροι, σ. 21
43. Ητοι: «+ Ο Θε(ός)ς, ο Θε(ός)ς ημών, ο τον ουράνιον Άρτον, την τροφήν του παντός κόσμου, τον ...». Ευχή της Προθέσεως, από την Θείαν Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ιερατικόν, σ. 70.
44. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου, σ. 46-47, πίν. 33-34.
45. Ητοι: «+ Ουδείς αξιος των συνδεδεμένων ταις σαρκικαίς επιθυμίαις και ηδοναίς, προσέρχεσθαι...». Ευχή Χερουβικού Ύμνου, από την Θεία Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ιερατικόν, σ. 86-87.
46. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 156: «Ο Υπάτιος γέρων οξυγένης. Σεπτ. ιστ'».
47. Αυτό αποδεικνύει ότι ο ναός είχε τοιχογραφηθεί και προ του 17ου αι. και ότι λείψανα του παλαιότερου στρώματος θα πρέπει να υπάρχουν κάτω από τις τοιχογραφίες του 17ου αι.
48. Η επιγραφή είναι ημιεξίτηλος.
49. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 269: «Ερμόλαος επίσκοπος, γέρων οξυγένης».
50. Ητοι: «+Πρόσχε<ς> Κ(ύρι)ε Ι(ησ)ού Χ(ρι)σ(τέ) [ο Θε(ός)ς ημών] εξ αγίου κατοικητηρίου Σου και από θρόνου δόξης...» Μυστική ευχή από τη Θεία Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ιερατικόν, σ. 101.
51. A. Grabar, La Sainte Face de Laon, le Mandylion dans l' art orthodoxe, Saminarium Kondakovianum, Prague 1931, σ. 24-31. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθιακού, σ. 17. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 215: « ... ανάμεσα δε των Ευαγγελιστών, εις τάς κορυφάς των προσώπων των καμάρων, ανατολικά ποιήσων το Άγιον Μανδήλιον, δυσικά δε το Άγιον Κεράμιον ...». A. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, σ. 67, 258.
52. Λουκ. Ι, 26-38. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου, σ. 29. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθιακού, σ. 24-25. Ι. Βολανάκης Άγιοι Θεόδωροι, σ. 25. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 85.
53. Ν. Γκιολές, Η Ανάληψις του Χριστού βάσει των μνημείων της Α' χιλιετηρίδος, Αθήναι 1981, σ. 17 κ.ε. Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 39, 41, 159, 177, 189.
54. Γέν. ΙΗ', Ι -15.
55. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 157, 207, 267. Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 47.
56. Ητοι: «+ Κ(ύρι)ε ο Θε(ός)ς του ου(ρα)νού επάκουσόν μου και σώσον με ...».
57. Ητοι: «+ Εξαιρέτως της Παν(αγίας, Αχράντου),

- Υπερευλογημένης, ενδόξου Δεσποίνης...». Εκφώνηση μετά τον καθαγιασμόν των Τιμίων Δώρων, Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ιερατικόν, σ. 96.
58. Ητοι: «+ Δέσποτα, Κ(ύρι)ε, ο Θε(ός)ς ημών, ο κατά[στήσας] εν ουρανοίς ...». Ευχή της Μικράς Εισόδου, Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ιερατικόν, σ. 121.
- 59.. Πράξ. 6, 8 -7, 60. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου, σ. 56-57.
60. Γέν. ΚΒ', Ι-14.
61. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 154, 171.
62. Παρίσταται ο Χριστός από την οσφύ και άνω γυμνός, με το κεφάλι να κλίνει προς την μίαν πλευράν, «μη έχων είδος ή κάλλος». Πρβλ. Η. Κόλλιαν, Ιπποτοκρατία, σ. 107.
63. Στον τρούλλο του καθολικού της Μονής Δαφνίου Αττικής, υπάρχει ψηφιδωτή παράσταση του Ιησού Χριστού, ως Παντοκράτορος (11ου αι.). Στους μεσαιωνικούς ναούς της Ελλάδος, που φέρουν τρούλλο, εικονίζεται σε αυτόν κατά κανόνα ο Ιησούς Χριστός Παντοκράτωρ.
64. Πρβλ. Εξοδ. Γ', 14: «Εγώ ειμι ο Ων».
65. Πρόκειται για τη λεγόμενη συμφωνία των δύο Διαθηκών. Ό,τι προανήγγειλαν οι Προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, εξεπληρώθη στην Καινή Διαθήκη.
66. Η Αποκάλυψη του Ιωάννου εικονογραφείται σε μεταβυζαντινούς ναούς και φαίνεται να έχει επίκαιρο χαρακτήρα η εικονογράφηση αυτή. Έχει προηγηθεί το 1522 η άλωση της Ρόδου από τους Τούρκους και οι Χριστιανοί πιστεύουν ότι το τέλος του κόσμου πλησιάζει.
67. Αποκάλ. 4, 2-4: «Και ιδού θρόνος έκειτο εν τω ουρανώ και επί τον θρόνον καθήμενος και ο καθήμενος όμοιος οράσει λίθω ιάσπιδι και σαρδίω και ίρις κύκλοθεν του θρόνου όμοιος οράσει σμαραγδίνω. Και κυκλόθεν του θρόνου θρόνους είκοσι τέσσαρας και επί τους θρόνους είκοσι τέσσαρας πρεσβυτέρους καθημένους περιβεβλημένους εν ιματίοις λευκοίς και επί τάς κεφαλάς αυτών στεφάνους χρυσούς».68. Πρόκειται για εικονογράφηση του κειμένου του ανοίγ
68. Πρόκειται για εικονογράφηση του κειμένου του ανοίγματος των τεσσάρων σφραγίδων της Αποκάλυψης, Αποκάλ. 6, Ι -8.
69. Αποκάλ. 6, 2: «Και ιδού ίππος λευκός και ο καθήμενος επ' αυτόν έχων τόξον και εδόθη αυτώ στέφανος και εξήλθεν νικών και ίνα νικήση».
70. Αποκάλ. 6, 4: «Και εξήλθεν άλλος ίππος πυρρός και τω καθημένω επ' αυτόν εδόθη αυτώ λαβείν την ειρήνην επί της γης και ίνα αλλήλους σφάζουσιν και εδόθη αυτώ μάχαιρα μεγάλη».
71. Αποκάλ. 6, 5: «Και ιδού ίππος μέλας και ο καθήμενος επ' αυτόν έχων ζυγόν εν τη χειρί αυτού».
72. Αποκάλ. 6, 8: «Και ιδού ίππος χλωρός και ο καθήμενος επάνω αυτού, όνομα αυτώ ο θάνατος και ο άδης ηκολούθει μετ' αυτού και εδόθη αυτοίς εξουσία επί το τέταρτον της γης, απόκτειναι εν ρομφαία και εν λιμώ και εν θανάτω και υπό των θηρίων της γης».
73. Αποκάλ. 7, 9: «Και ιδού όχλος πολύς, ον αριθμήσαι αυτόν ουδείς εδύνατο, εκ παντός έθνους και φυλών και λαών και γλωσσών ... και φοίνικες εν ταις χερσίν αυτών».
74. Αποκάλ. 12, 3: «Και ώφθη άλλο σημείον εν τω ουρανώ και ιδού δράκων μέγας ...».
75. Αποκάλ. 6, 13: «Και οι αστέρες του ουρανού έπεσαν εις την γην, ως συκή βάλλει τους ολύνθους αυτής υπό ανέμου μεγάλου σειομένη».
76. Αποκάλ. 12, Ι: «Και σημείον μέγα ώφθη εν τω ουρανώ, γυνή περιβεβλημένη τον ήλιον και η σελήνην υποκάτω των ποδών αυτής και επί της κεφαλής αυτής στέφανος αστέρων δώδεκα».
77. Αποκάλ. 14, Ι-2: «Και ειδον και ιδού το αρνίον εστός επί το ορος Σιών και μετ' αυτού εκατόν τεσσαράκοντα τέσσαρες χιλιάδες έχουσαι το όνομα αυτού γεγραμμένον επί των μετώπων αυτών. Και ήκουσα φωνήν εκ του ουρανού ως φωνήν υδάτων πολλών και ως φωνήν βροντής

μεγάλης και η φωνή ην ήκουσα ως κιθαρωδών καθαρίζοντων εν ταις κιθάραις αυτών».

78. Αποκάλ. 13, 1 κ.ε.:

79. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 144: «Σπίτια και μέσον η Παναγία κειμένη επί κλίνης νεκρά, έχουσα έμπροσθέν της σταυρωμένα τα χέρια και πλησίον της κλίνης ένθεν και ένθεν μανουάλια με λαμπάδας αναμμένες και εις Εβραίος έμπροσθεν της κλίνης, έχων κομμένα τα χέρια ...».

80. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, σ. 318.

81. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, σ. 207. Φ. Δροσογιάννη, Σχόλια στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια Μάνης, Αθήνα 1982, σ. 178.ματος των τεσσάρων σφραγίδων της Αποκαλύψεως, Αποκάλ. 6, 1 -8.

82. Ματθ. 28, 1-8.

83. Λουκ. 24, 13-32.

84. Ιω. 20, 1-10.

85. Ιω. 21, 1-14

86. Ιω. 5, 1-16: «Μετά ταύτα ην εορτή των Ιουδαίων και ανέβη Ιησούς εις Ιεροσόλυμα. Έστιν δε εν τοις Ιεροσολύμοις επί τη προβατική κολυμβήθρα, η επιλεγομένη Εβραιστί Βηθζαθά, πέντε στοάς εκουσα. Εν ταύταις κατέκειτο πληθος των ασθενούντων, τυφλών, χωλών, ξηρών. Ην δε τις ανθρώπος εκεί τριάκοντα και οκτώ έτη έχων εν τη ασθενεία αυτού...».

87. Ιω. 4, 1-42.

88. Ιω. 9, 1-7.

89. Ματθ. 12, 9 -13.

90. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 156.

91. Η λατρεία του Ταξιάρχη Μιχαήλ είναι πολύ διαδεδομένη στη Δωδεκανήσο. Πολυάριθμοι ναοί και μονές τιμώνται στο όνομά του. Σε κάθε σχεδόν ναό εικονίζεται ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ολόσωμος, συνήθως σε υπερφυσικό μέγεθος. Ι. Βολανάκης, Άγιοι Θεόδωροι, σ. 46. Πρβλ. J. P. Rohland, Der Erzengel Michael, Arzt und Feldherr. Zwei Aspekte des vor-und fruehbyzantinischen Michael-kultes, Leiden 1977

92. Ως γνωστόν, σύμφωνα με την αρχαία ελληνική μυθολογία, οι ψυχές των νεκρών μετέβαιναν στον άλλον κόσμο, οδηγούμενες από τον Χάροντα, ο οποίος τις μετέφερε με βάρκα δια της Αχερουσίας λίμνης και δια το ταξίδι αυτό επλήρωναν έναν οβολό. Στη συνείδηση των λαϊκών στρωμάτων, μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού, την θέση του Χάροντος κατέλαβε ο Αρχάγγελος Μιχαήλ.

93. G. Gerola, Annuario, I (1914), σ. 351. Ι. Βολανάκης, ΑΔ 33 (1978), Μέρ. Β' 2-Χρονικά, σ. 412.

94. Ματθ. 27, 33-37. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 110.

95. Ματθ. 27, 57-61.

96. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου, σ. 36. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 90.

97. Ιω. 20, 19-29. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 124.

98. Λουκ. 10, 30-37.

99. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 163: «Ο Άγιος Αθανάσιος ο εν τω Άθω γέρων φαρακλός, οξυγένης». Βλ. και αυτόθι, σ. 295.

100. Ο Άγιος Εφραίμ εγεννήθη περί το 306 μ.Χ. στη Νίσιβη. Το 363 εγκατέλειψε την Νίσιβη και εγκαταστάθηκε στην Έδεσσα. Έγραψε πολλά συγγράμματα. Απεβίωσε το 373. Πρβλ. Β. Altaner-A. Stuiber, Petrologie, Freiburg -Basel -Wien 1966, σ. 343-346.

101. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 128, 147.

102. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162, 219.

103. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 165: «Ο Άγιος Ονούφριος γέρων γυμνός, μακρυμάλης, έχων τά γένεια μακρά έως τους πόδας...».

104. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 157: «Ο Μερκούριος νέος αρχιγένης. Νοεμβρίου κε'».

105. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθειακού, σ. 26-27. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, σ. 101 κ.ε.

106. Α. Τσιτουρίδου, Άγιος Νικόλαος Ορφανός, σ. 52, πίν.

70-71.

107. Είναι αξιοσημείωτον, ότι η απεικόνιση σκηνών από την δημιουργία δεν απαντά συχνά στους ναούς της Δωδεκανήσου των μέσων χρόνων. Εμφανίζεται σε σχετικά όψιμα μνημεία, χρονολογούμενα από του τέλους του 15ου -αρχές 16ου αι. Πρβλ. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 128 κ.ε., Ρόδος-Αγία Τριάς (Ντολαπλι). Η απεικόνιση σκηνών από την Δημιουργία στη καμάρα της δυτικής κεραίας και μνημειώδους συνθέσεως της Δευτέρας Παρουσίας στη δυτική πλευρά της ίδιας κεραίας έχει συμβολική σημασία.. Με τον τρόπο αυτό δηλούται η αρχή και το τέλος του κόσμου, το πλήρωμα του χρόνου και της ιστορίας. Οπωσδήποτε δε συνεδέετο με εσχατολογικές τάσεις της εποχής. Η προέλαση των Τούρκων, εθεωρείτο ότι προεμήνυε την έλευση του Αντιχρίστου και το τέλος του κόσμου.

108. Γέν. Α', 1-2. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 128.

109. Γέν. Α', 3-5.

110. Γέν. Α', 9-10.

111. Γέν. Α', 14-19.

112. Γέν. Α', 26-27.

113. Γέν. Α', 19-20. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 133.

114. Γέν. Β', 21-24.

115. Γέν. Β', 8-14 και Β', 25

116. Γέν. Γ', 1-5.

117. Γέν. Γ', 6.

118. Γέν. Β', 23-25. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 135.

119. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 59.

120. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 59.

121. Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 47 κ.ε.

122. Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 49.

123. Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 49.

124. Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 50-51.

125. Πρόκειται για τη σκηνή: «Η Ευλόγηση των ιερών». Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 52-53.

126. Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 53.

127. Ο θάνατος του Δικαίου ως θέμα απαντά επίσης στη νότια πλευρά του βορείου προσκτίσματος της Παναγίας της Λίνδου. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. 6 (1948), σ. 203-204, πίν. 154.

128. Δέκα ακριβώς αγίους Αναργύρους αναφέρει και ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162.

129. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162: «Ο Άγιος Κύρος γέρων φαλακρός, μακροδιχαλογένης». Η μνήμη του εορτάζεται στις 31 Ιανουαρίου. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθειακού, σ. 22.

130. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 270: «Ιωάννης γέρων, οξυγένης, έχων τας τρίκας πλείονας». Η μνήμη του τελείται στις 31 Ιανουαρίου. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθειακού, σ. 22. Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, Βίος και πολιτεία και μαρτύριον και μερική των θαυμάτων διήγησις των Αγίων ενδόξων Αναργύρων Κύρου και Ιωάννου, ΡΓ 87, Ι, στ. 3577-3696. Σημειωτέον, ότι στη θέση «Κυρονιάτης» της Κοινότητας Μαρτισών Ρόδου διατηρούνται τα ερείπια τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, πάνω στην οποία έχουν κτιστεί τουλάχιστον δύο μεταγενέστεροι ναοί, τιμώμενοι πιθανώτατα στην μνήμη των Αγίων Αναργύρων Κύρου και Ιωάννου. Μέχρι σήμερα ασκείται λαϊκή λατρεία στη θέση αυτή, που έχει σχέση με θεραπείες ασθενειών.

131. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162: «Διομήδης, νέος οξυγένης».

132. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162: «Ο Άγιος Ερμόλαος ιερέυς γέρων, οξυγένης. Ιουλ. κατ'». Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθειακού, σ. 21.

133. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162: «Ο Τρύφων νέος αγένειος, κατζαρομάλλης».

134. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162.

135. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162: «Ο Φώτιος και Ανίκητος νέοι αγένειοι. Αυγ. ιβ'».

136. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162: «Ο Φώτιος και Ανίκητος νέοι αγένειοι. Αυγ. ιβ'».

137. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 169, 206: «Μην Ιούλιος, ιζ'. Η Αγία Μαρίνα ξίφει τελειούται».
135. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162: «Ο Φώτιος και Ανίκητος νέοι αγένειοι. Αυγ. ιβ'».
136. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 162: «Ο Φώτιος και Ανίκητος νέοι αγένειοι. Αυγ. ιβ'».
137. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 169, 206: «Μην Ιούλιος, ιζ'. Η Αγία Μαρίνα ξίφει τελειούται».
138. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 166: «Ο Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης νέος αγένειος, βαστων κλεισμένων Ευαγγέλιον. Ιανουαρίου ιε'».
139. Ανώνυμος Γ', PG, I 16, στ. 1380. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Αποδόλου, σ. 52.
140. Γέν. Γ', 23-24.
141. Γέν. Γ', 1-7.
142. Γέν. Γ', 23.
143. Γέν. Γ', 24.
144. Γέν. Γ', 21: «Και εποίησε Κύριος ο Θεός τω Αδάμ και τη γυναϊκή αυτού χιτώνας δερματίνους και ενέδυσεν αυτούς».
145. Γέν. Δ', 1-2.
146. Γέν. Δ', 2.
147. Γέν. Δ', 2.
148. Γέν. Δ', 3-5. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 136.
149. Γέν. Δ', 8. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 136.
150. Γέν. Δ', 9-10.
151. Γέν. Δ', 11-12
152. Μαλαχ. Δ', 1.
153. Λουκ. 22, 47-48. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 104, 275.
154. Λουκ. 22, 54-61. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 62.
155. Λουκ. 23, 1-25. Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 67.
156. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 81, 106.
157. Λουκ. 23, 26.
158. Σε αντιδιαστολή προς την απεικόνιση του θανάτου του Δικαίου.
159. C. Tischendorf, Evangelia Aprocrypha, Lipsiae 1853, Πρωτοευαγγέλιον Ιακώβου, κεφ. VII, σ. 14-15. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 114. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθειακού, σ. 18-19.
160. Πρωτοευαγγέλιον Ιακώβου, κεφ. IX, ε.α., σ. 17-19.
161. Δανιήλ Β', 28-36.
162. Δανιήλ Α', 1 κ.ε. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθειακού, σ. 59.
163. Δανιήλ Β', 37-45.
164. Δανιήλ. ΣΤ', 16 κ.ε.: «Τότε ο βασιλεύς είπε και ήγαγον τον Δανιήλ και ενέβαλον αυτόν εις τον λάκκον των λεόντων...».
165. Δανιήλ Γ', 21 κ.ε.: «Τότε οι άνδρες εκείνοι (Σεδράχ, Μισάχ και Αβδεναγώ) επεδίθησαν συν τοις σαραβάροις αυτών και τίσαις και περικνημίσαι και εβλήθησαν εις το μέσον της καμίνου του πυρος της καιομένης...».
166. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 170.
167. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 169. Ι. Βολανάκης, Άγιοι Θεόδωροι, σ. 62.
168. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 170.
170. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 157: «Ο Μηνάς ο Αιγύπτιος γέρων στρογγυλογένης. Νοεμ. ια'».
171. Διονύσιος, Ερμηνεία, σ. 157. Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 168.
172. Ι. Βολανάκης, Άγιοι Θεόδωροι, σ. 58-59. Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 105-106.
173. Ι. Βολανάκης, Άγιοι Θεόδωροι, σ. 59. Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών, σ. 102, 104. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, σ. 321.
174. Πηγές του θέματος αυτού είναι: α) Ματθ. 25, 31-46. β) Θεσσαλον. Α' 4, 13-18. γ) Αποκάλυψη του Ιωάννου και δ) Λόγοι Εφραίμ του Σύρου. Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας εμφανίζεται ήδη κατά τον 4ον αι., τροποποιείται τον 6ον αι. και οριστικοποιείται τον 11ον αι. (Ιταλία- Torcello). Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία, σ. 311. Α. Grabar, L' empereur dans l' art byzantin, Paris 1936, σ. 249-250.
175. Μ. Garidis, Etudes sur le Jugement Dernier post-

byzantin du XVe a la fin du XIXe siecle. Iconographie-Estetique, Thessalonique 1985.

176. Θεσσαλον. Α' 4, 13-18. Πρβλ. Σύμβολον Πίστεως Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως: «Και πάλιν ερχόμενον μετά δοξης κρίναι ζωντας και νεκρούς...».

177. Ματθ. 19, 28: «Αμήν λέγω υμίν ότι υμείς οι ακολουθήσαντές μοι, εν τη παλιγγενεσία, όταν καθίση ο υιός του ανθρώπου επί θρόνου δόξης αυτού, καθήσεσθε και αυτοί επι δώδεκα θρόνους κρίνοντας τας δώδεκα φυλάς του Ισραήλ».

178. Ήδη από τα πανάρχαια χρόνια επικρατούσε η αντίληψη, ότι μετά θάνατον λαμβάνει χώραν ψυχοστασία, δηλαδή εζυγίζοντο οι καλές και οι κακές πράξεις των θανόντων και ανάλογα με αυτές που επλεόναζαν εκρίνετο και η τύχη της ψυχής του νεκρού. Στους λακκοειδείς τάφους του ταφικού περιβόλου Α των Μυκηνών ανευρέθη μεταξύ των άλλων κτερισμάτων και ζυγός, υποδηλώνων ακριβώς την παραπάνω αντίληψη. Απεικονίσεις ψυχοστασίας απαντούν επίσης σε τοιχογραφίες τάφων της αρχαίας Αιγύπτου, όπου επικρατούσαν ανάλογες αντιλήψεις.

179. Α. Ορλάνδος, ABME, τ. 6 (1948), σ. 213.

180. Παλαιότερα ήτο πολύ σύνηθες το φαινόμενο η αυλή του ενοριακού ναού να χρησιμεύει ως κοιμητήριο του οικισμού. Ι. Βολανάκης, Το χωριό Αποδόλου Αμαρίου Ρεθύμνης και η ιστορία του, Αθήνα 1982, σ. 80.

181. Σε όλα σχεδόν τα μεσαιωνικά ναύδρια της Παλαιάς Πόλεως της Ρόδου, τα οποία είναι παλαιότερα του 1522, όταν οι Τούρκοι κατέλαβαν την Ρόδο, ανευρίσκονται κατά τις ανασκαφές πολυάριθμες ταφές ή και κτιστοί τάφοι λακκοειδείς ή καμαρωτοί.

182. Στην Αρχαία Κόρινθο και στη θέση Μπέη ανασκάφη παλαιοχριστιανική βασιλική (Βασιλική Ε, Κοιμητηριακή), εντός και εκτός της οποίας εθάπτοντο οι χριστιανοί της πόλεως. Στην Κόρινθο επίσης και στο ΝΔ τμήμα της βασιλικής Β (Κραναίου) απεκαλύφθησαν πολυάριθμοι καμαρωτοί τάφοι. Δ. Πάλλας, Ανασκαφή της βασιλικής του Κραναίου εν Κορίνθω, ΠΑΕ 1976, τεύχ. Α' (Αθήνα 1978), σ. 163 κ.ε.

183. Στις εσωτερικές επιφάνειες του ναού υπάρχουν επίσης τα εξής χαράγματα:

α. Στη νότια εσωτερική πλευρά της δυτικής κεραίας του ναού υπάρχει το χάραγμα:

«1917 πήνα μεγάλη

1941 πήνα μεγάλη».

β. Στη βόρεια εσωτερική πλευρά της βορείας κεραίας του ναού υπάρχει το χάραγμα:

«Πείνα μεγάλη το 1944 Ι(ωάννης) Σ(τέργου) _____».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΒΜΕ Αρχεῖον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, έκδοση Α. Κ. Ορλάνδου
- Μ. Αχειμάστου, Μονή Φιλανθρωπηνών: Μ. Αχειμάστου -Ποταμιάνου, Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήναι 1983.
- Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου: Ι. Βολανάκης, Ο εις Αποδούλου Αμαρίου βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου, Ανάτυπο από τον Β' τόμο των Πεπραγμένων του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο Κρήτης 1976 (Αθήνα 1981), σ. 23-66.
- Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθειακού: Ι. Βολανάκης, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Βαθειακό Ρεθύμνης. Ανάτυπον εκ της «ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ», τ. 57 (Αθήναι 1986), τεύχ. Γ', σ. 608-675, σ. Ανατύπου Ι-77.
- Ι. Βολανάκης, Άγιοι Θεόδωροι: Ι. Βολανάκης, Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων Αρχαγγέλου Ρόδου, Αθήναι 1982.
- Διονύσιος, Ερμηνεία: Διονύσιος εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, έκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909.
- Κ. Gallas, Rhodos: Κ. Gallas, Rhodos. Eine der sonnenreichsten Inseln des Mittelmeeres, Koln 1984.
- Ιερατικόν: Ιερατικόν, Αι Θείαι Λειτουργίαι Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Βασιλείου του Μεγάλου, των Προηγιασμένων, έκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1981.
- Η. Κόλλιας, Ιπποτοκρατία: Η. Κόλλιας, Δύο ροδιακά σύνολα της εποχής της Ιπποτοκρατίας. Ο Άγιος -Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγία Τριάδα (Ντολαπλί Μετζίντ) στη Μεσαιωνική Πόλη, Αθήνα 1986.
- Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα: Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωσιν, Αθήναι 1957.
- Α. Τσιτουρίδου, Άγιος Νικόλαος Ορφανός: Α. Τσιτουρίδου, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986.

